

MEDŽIDA SELMANOVIĆ
(Sarajevo)

BERAT KAO DIPLOMATIČKA VRSTA U TURSKOJ ARHIVISTICI

Društveno-ekonomski i politički sistem osmanskog feudalizma u mnogo čemu se razlikuje od zapadnoevropskog i vizantijskog koji nastaju razvitkom suprotnosti robovlasničkog društveno-ekonomskog i političkog sistema Rimске imperije. U ovom sistemu je centralna vlast uspjela da stvori čvrstu povezanost feudalnog posjeda sa vojničkim uređenjem i društvenom organizacijom.

Opća karakteristika osmanskog feudalizma je, kao u feudalizmu uopće, u klasnoj suprotnosti između vladajuće feudalne klase i eksploatiranog kmeta. Za razliku od zapadnoevropskog i vizantijskog feudalnog sistema, u kojem je feudalac bio apsolutni gospodar na svome lenu i uživao ga trajno i nasljedno, feudalac osmanske države uživao je samo, u vidu rente, materijalna dobra sa svoga lena, koje mu je davano uglavnom na određeno vrijeme, i on nije bio apsolutni gospodar toga lena. Renta njegovog posjeda bila je tačno određena, kao i granica toga posjeda. Ovaj faktor je upravo spriječio proces daljeg razvitka onih odnosa koji su se javili u drugim feudalno-klasnim sistemima, ali je uslovio konstituisanje vrlo razvijenog i specifičnog sistema administracije.

Specifičnost i karakter klasnofeudalnih odnosa u osmanskoj državi bili su predmet razmatranja naučnika orijentalista, sociologa, historičara i pravnika. Problemu se prilazilo sa raznih gledišta, što je često dovodilo do pogrešnih zaključaka, pa su neki naučnici tvrdili da u osmanskoj državi i nije postojalo feudalno društveno uređenje. Međutim, činjenica ukazuje, jasno i neosporno, da je to bilo društveno-političko uređenje sa izraženim klasno-feudalnim odnosima, ali i sa svojim posebnim specifičnostima i karakteristikama.

U odnosu na naše zemlje pod Osmanlijama, ove klasne odnose možemo da promatramo u dvije etape, i to do kraja XVI stoljeća i od kraja XVI stoljeća, odnosno u vrijeme kada je jačala i kada je slabila osmanska država.

Vrhovno pravo na zemlju pripadalo je sultanu. On je imao isključivo pravo da raspolaze državnom zemljom *erâzî-i mîrî*, da je dodjeljuje i oduzima po svojoj volji kao timare, zeamete i hasove.¹

Posjed je dodjeljivan lično feudalcu, pod uslovom vršenja vojne ili druge službe. Feudalci špahije nisu bili u početku vlasnici ovih lena, nego precizno

1. Sućeska, A: *Istorija države i prava naroda SFRJ*, Sarajevo 1974, str. 100.

određenih prihoda sa njih, i to samo dok su vršili službu za koju su im ona dodjeljivana. Ovakav odnos uslovio je jaču potčinjenost centralnoj vlasti i trajao je negdje do kraja XVI stoljeća, upravo dotle dok je i rasla moć osmanske države. Dalja društveno-politička i ekonomska kretanja uslovila su razvoj klasnofeudalnih odnosa, specifičnih za osmanski feudalni sistem.^{1a}

Fundamentalni dokumenat ovoga klasnopošjedovnog sistema je *berât*. Njegova pojava i postojanje usko su vezani za postanak i razvoj ovoga sistema, pa njegovu važnost nije potrebno posebno isticati. Inače, berat nije nastao slučajno. On je historijska potreba ovoga društveno-političkog uređenja u reguliranju klasno-feudalnih odnosa, a njegov zriačaj odražava društveno-politička i ekonomska kretanja.

U ranofeudalnom periodu osmanske države, koju karakterizira proces raspadanja plemenskog uređenja, berat se pojavljuje pod nazivom *biti*. F. Köprülü navodi mišljenje nekih naučnika da je izraz *biti* nastao od kineskog izraza *piēt-pi* kist, četkica i ukazuje na postojanje, prema kineskim izvorima, službenog položaja *pi-teh-čen* pisar, moguće *bitikçi*, *biti-g-ç* i... pisar.^{1b} Prema ovome *biti* znači pismeno, a kao termin označava sultanski dokumenat sa turgom. Docnije, izraz se javlja kao sinonim u tekstualnom dijelu berata.

U formi berata i njegovom podudarnom značenju pojavljuje se *yarliĝ*-sultanska zapovijed, diploma, dekret u državama Ilhanida, Timurida, Zlatnoj Hordi, Akkoyunlu, Karakojunlu i Krimskih Hanova. Kod Velikih Seldžuka i Mameluka, za ovu vrstu dokumenta upotrebljava se izraz *tevkî*-tugra.³ Kao sinonime u istom značenju prihvatile su ih i Osmanlije.

Jasno je da je izraz *berât* za dokumenat, pa i sama njegova forma, produkt razvijenijih klasnofeudalnih odnosa. Sam izraz je preuzet od Arapa, jer arapski *berâ'a* – *berâ'ât* u značenju povelja, dekret, diploma, u njihovim državama, zadržao se i do danas. Kod Osmanlija *barât pl. berevât*, kao termin označava sultansku diplomu sa tugrom o postavljanju nekog na neku dužnost i odobrenje za njeno vršenje, a sve je popraćeno dodjeljivanjem zemlje, odnosno prihoda sa dodijeljenog feuda ili novčane naknade. Upravo ova činjenica čini beret bitnim u posmatranju razvoja društveno-političkih i ekonomskih odnosa klasnofeudalnog sistema osmanske države. U ovom periodu klasnofeudalni sistem je najrazvijeniji, i berat, kao funkcionalni elemenat sistema, ima najveću važnost. Njime se reguliraju u prvom redu odnosi unutar same vladajuće klase, a što se odražava na odnose između feudalne klase i raje kao davaoca rente.

Ako je berat dodjeljivan za vršenje službe i popraćen timarskim lenom, znači da je izvjestan region dobio feudalca i da je stanovništvo, raja toga

1a. Isto, str. 100–101.

1b. Köprülü, M. F.: *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri hakkında bâzî mülâhazalar*. Türk Hukuk ve iktisat Tarihi Mecmuası Cild I, Istanbul 1931, str. 200.

Ovaj izraz *biti* za sultanske dokumente zadržao se kod osmanskih Turaka do vremena Bayezida II (1481–1512).

2. Uzunçarşılı, I. H.: *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kuruma yayınlardan VIII, Seri – Sa. 10/a, Ankara 1970, str. 197.

3. *İslam Ansiklopedisi* (İslam, Alemi, Tarihi, Coğrafya, Etnografya, Biyografya lugatı), Cild 4, Istanbul 1945, str. 571–572.

regiona; dužna da ispunjava zakonske obaveze prema njemu. S druge strane, feudalac je dužan da ispunjava obaveza koje proističu iz same dodjele lena. Ako se uzme u obzir da u ovom periodu feudalac, za razliku od feudalca sa Zapada, nije vlasnik timarskog lena nego određenih prihoda sa njega, onda se može objasniti zašto je on bio najčvršće vezan za centralnu vlast. Timar je javno-pravni posjed. On nije puna feudalna svojina koja se može prodati, pokloniti itd., a njegovo nasljeđivanje je ograničeno.

Ovaj splet zavisnosti čini bitnost osmanskog feudalnog sistema. Berat, u raznim formama, dodjeljivan je za razne službe prema važnosti i ugledu ličnosti i važnosti službe za koju je izdavan.

Lenski berati su se razlikovali po veličini lena, koja su bila klasirana prema veličini prihoda koji su se sa njega ubirali. *Timarom* se nazivalo leno sa najvećim prihodom od 19.999 akči, *zeametom* do 99.999 akči, a posjedi sa prihodom većim od 99.999 akči zvali su se *has*.

Has je najveće feudalno leno. Pored sultanskih hasova, beretom su dodjeljivani hasovi članovima sultanskih porodica i najvišim državnim funkcionerima, kao što su veziri, vrhovni komandanti, Krimski hanovi i drugi. On se zove *menşûra* dekret, ukaz, i po načinu sastava razlikuje se od drugih berata.

Zeamet je manje feudalno leno od hasa, a dodjeljivano je zeametskim beratom.

Timare su beratom većinom dobijali ratnici za vršenje vojne službe, odnosno oni koji su se istakli u ratu. Osim ratnika timarske berate su dobijali i administrativni službenici i druga lica. Prema veličini timara, spahije su bile obavezne da učestvuju u ratu, sami, sa lako oklopljenim konjanikom - *cebelü* ili sa šatorom, zavisno od veličine timara, odnosno prihoda sa timara.

Dalja društveno-politička kretanja slabe moć osmanske države, što ima bitnog uticaja na promjene ekonomskih odnosa unutar feudalnog sistema. Vojničko uređenje postepeno slabi, zavisno od toga slabi odnos unutar vladajuće klase, što se opet odražava na klasne odnose.

U našim krajevima, a naročito u Bosni, feudalna lena postaju nasljedna. Proširuju se granice nasljeđa timara, tako da pravo muške djece na nasljeđe prelazi u prava svih bližih srodnika članova jednog odžaka da posjeduju timar. Javlja se feudalno leno zvano *odžakluk-timar*.⁴

U okviru klasičnog timarskog sistema ušla su lena naslijeđena iz ranijeg vremena u području Anadolije. Ona predstavljaju kompromis sa ustanovama iz doba anadolskih Seldžuka i rodovskih plemenskih zajednica. To su *juritluk* i *odžakluk* timari plemenskih begova, *hasovi* sa upravom sandžaka, krupnih plemenskih starješina, i najzad, *mulk-eşkindžilu* – timari.⁵ Posjedovanje i nasljeđivanje ovakvih timara postavljeno je na znatno šire osnove nego kod

4. Filipović, N: *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom, V (1954–55), Sarajevo 1955, str. 251–275.

5. Hadžibegić, H: *Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija 1947, Društvene nauke, Sveska II, Sarajevo 1947, str. 153–154. odnosno 185–186.

timara zasnovanih na mirijskoj zemlji. Kod ovih lena važi princip najšireg nasljeđa, *kod mulk-timara može i žena da naslijedi timar*, a lenska svojina iz posjeda porodice je neotuđiva.

Posebnu vrstu timara predstavlja *odžakluk*-timar u Bosni. To je porodični timar, sa pravom nasljeđa muških članova porodice. Za razliku od *odžakluk*-ili *jurtluk*-lena i *mulk*-timara Anadolije, *odžakluk*-timar u Bosni nastao je kao rezultat razvoja odnosa društveno-političkih snaga i evolucije timarskog sistema u tom ejaletu sa mogućim historijskim reminiscencijama na baštinski sistem posjedovanja u doba prije Osmanlija u Bosni.

I kod anadolskih timarskih lena i kod *odžakluk*-timara u Bosni berat i dalje zadržava funkciju koju je ranije imao. Proučavanje *odžakluk*-timara pokazuje da su oni uspostavljeni krajem XVI stoljeća;⁶ da je postojala borba oko realizacije *odžakluk*-timara u smislu realizacije; da se utvrđivala praksa *odžakluk*-timara, pri čemu su kandijski i ostali neuspješni pohodi kao i opće nazadovanje Carstva, slabili pozicije centralne vlasti; da su u toj borbi između bosanskih feudalaca i centralne vlasti postojale faze koje izražavaju postepeno ustupanje centralne vlasti u odnosu na bosanske feudalce. To se reflektira u formulaciji davanja *odžakluk*-timara u beratima: a) u ranijim beratima se pri dodjeli sprovodi princip *odžakluka*, ali se eksplicitno ne pominje *odžakluk*-timar, u tom se ide tako daleko da se iz nekih berata ne vidi ni stupanj srodstva nasljednika timara, to jest da li je on sin ili drugi srodnik; b) u docnijim beratima *odžakluk*-timar se eksplicitno ne spominje, ali se implicitno podrazumijeva, na primjer kada direktni potomci ili jedan potomak, tj. sin ili sinovi, nasljeđuju cijeli timar, bez obzira na njegovu veličinu; c) u kasnijim beratima u formulacijama nasljeđa pominju se nasljednici sa više konkretnosti i pojedinosti. Na taj način se iz berata vidi kako se u praksi sprovodi princip nasljeđa *odžakluka* u pogledu srodstva *sin*, *brat*, *bratić*, *stričević*, *sestrić*; d) dva načela koja su vrijedila i za klasični timar-prvo obaveza timarnika da stanuje u sandžaku u kome posjeduju timar, i drugo, u slučaju potrebe svjedočenje spahija na čelu sa alajbegom ili učešće dva zaima, sada u sistemu *odžakluk*-timara rigoroznije se sprovode.

U odnosu na diplomatske karakteristike, dokumenti u koje spada berat čine posebnu grupu. Začetke diplomatskih pravila nalazimo u ispravama koje su izdavali prvi osmanski vladari. Svaki vremenski period imao je posebnog uticaja na diplomatske osobine ove grupe. One su evoluirale do oblika koji su ozakonjeni kanunom Mehmeda Osvajača.⁷

Biti

Najstariji dokumenat, *biti* – pismeno predstavljao je prema namjeni i ferman i berat. Bio je dosta jednostavan po svom sadržaju. Imao je tugru

6. Sućeska, A: *Evolucija u nasljeđivanju odžakluk timara u bosanskom pašaluku*. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Godina XIX, 1970–1971, Sarajevo 1973.

7. Mehmed, A: *Kanunname-i Ali Osman*. Prema primjerku u Nacionalnoj biblioteci u Beču pripremio i objavio Mehmed Akif, Istanbul 1330, Tarihi Osmani Mecmuası'n ilvesidir.

jednostavna oblika, izduženu po horizontali. Sadržavala je samo ime sultana koji vlada i ime njegova oca *Orhan bin Osman*.⁸

Inskripcija je bila u začetku. Na kraju inskripcije nalazila se obvezno *dua* molitva, u nešto širem ili kraćem obliku.

Naracija je počinjala jednostavnim uvodnom formulom:

— moja naredba jeste sljedeća. . . . بنم حکم اولدرکه ...

— naredba ovog pismena jeste sljedeća. . . . بو بتی حکمی اولدرکه ...

توقیع رفیع هایون حکمی اولدرکه

— naredba visokog sultanskog znaka jeste sljedeća. . .

نشان هایون و فرمان نافذ میمون لازال نافذ الی یوم یبعثون اولدرکه ..

— naredba sultanskog znaka i fermana blagotvorenog dejstva, neka se uvijek izvršava do Sudnjeg dana, jeste sljedeća. . .

سبب تحریر و موجب تسطیر حکم نافذ میمون ان فذہ الله تعالی الی یوم الدین اولدرکه ...

— uzrok pisanja i povod sastavljanja naredbe blagotvorenog dejstva, neka je sprovodi uzvišeni Bog do Sudnjeg dana, jeste sljedeća. . .

Sadržaj naracija i dispozicija opredjeljivali su da li će se *biti* smatrati fermanom ili beratom.

Dispozicija se završava sa finalnim klauzulama. U ovom slučaju one nemaju ustaljene forme i razlikuju se od onih u najrazvijenijim formama sultanskih dokumenata. Ova razlika kod završnih oblika je posljedica početnih i oni su u uskoj vezi kod gotovo svih dokumenata. Sadržaj ovih završnih formulacija kod *biti* ima smisao *preceptivne klauzule*.

بتی مطالعه قلانلر تحقیق بلب علامت شریفه اوزره اعتماد قلالر ...

— neka prouče pismeno, neka (ga) sigurno znaju i neka se oslone na časni znak. . .

ili

8. Kraclitz, F.: *Ilk Osmanlı Padişahlarının İdar etmiş Oldukları bazı beratları*. Tarih-i Osman-i Encümen-i Mecmuası, Sene 5, İstanbul 1332/1915, str. 243.

9. Wittek, P.: *Zu einige frühosmanischen Urkunden (I)*. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Wien 1957, str. 302.

10. Kraclitz, F.: *Ilk Osmanlı Padişahlarının İdar etmiş Oldukları bazı beratları*. Tarih-i Osman-i Encümen-i Mecmuası, Sene 5, İstanbul 1332/1915, str. 243.

11. Isto, str. 346.

12. Isto, str. 350.

13. Isto, str. 344.

14. Zünçarşılı, I. H: *Tugra ve Pençeler ile Ferman ve Buyurululara dair*. Belleten, Cild V, Sayı 17–18, Ankara 1941, str. 107.

15
 شويله بله ربتى مطالعه قلانلر تحقيق بلب اعتماد قلالر . . .

— tako neka znaju, neka prouče pismo, neka (ga) sigurno znaju i neka se oslone (na njega). . .

U *koroboraciji* ove isprave naglašena ja važnost bitija, dok je kod drugih sultanskih dokumenata naglašena važnost tugre, što se očituje kroz cijeli sadržaj.

Datacija je razdvojena od finalnih klauzula izrazom: *kutibe fi. . .* ili *ta-hrîren fi. . .* u oba slučaja znači napisano u. . ., a datum je izražen arapski po hidžri. Mjesto izdavanja dokumenta je Bursa ili Edirne.¹⁶

Ferman

Iako predmet ovoga rada nije ferman kao isprava u užem diplomatskom smislu riječi, zbog njegove uske funkcionalne veze i međusobne komplementarnosti sa beratom uzeli smo u razmatranje i ferman kao diplomatsku ispravu jer se time omogućuje širi uvid u prirodu i sadržaj berata.

Društveno-političkim razvojem države i administrativnog aparata nastaje diferenciranje berata i fermana i oba dokumenta poprimaju oblike shodno svojoj funkciji. Često je dolazilo do miješanja pojmova ova dva dokumenta i njihova poistovjećivanja, vjerovatno zato što su osmanisti dolazili do građe iz perioda kada granica između ova dva dokumenta nije bila konačno utvrđena. Do nesporazuma je dolazilo i zato što su miješani pojmovi koji su se upotrebljavali kao sinonimi. Sličnosti i razlike oba dokumenta uočljive su tek u diplomatskoj analizi i jednog i drugog.

Ferman je sultanska naredba, odnosno upravni dokumenat. Sam termin je staroiranskog porijekla i potječe od infinitiva *fermûden* u značenju zapovjed *emr*, volja *irâde*, nalog *buyruk*.¹⁷ Sadržaj fermana je strog, jedinstven i zvaničan. Primjerci koji su bili korišteni za ovu radnju nisu imali invokacije, što ne isključuje mogućnost njenog postojanja. Počinje sa tugrom vladajućeg sultana. Ona svojim načinom pisanja i svojim izgledom daje pečat ovom dokumentu. Ispisana je jednostavno, pa se stiče dojam da je pisana u jednom potezu. Oko nje i iznad nje nema nikakvih ukrasa. U sadržaju nosi ime vladara, riječ *bin*, ime njegova oca sa titulom *hân* i izraz *muzaffer dâimâ* uvijek pobjedonosan.¹⁸

15. Kraelitz, F: *Ilk Osmanlî Padişahlarınin İsdar etmiş oldukları bâzî beratları*. Tarih-i Osman-i Encümen-i Mecmuası, Sene 5, Istanbul 1332/1915, str. 350.

16. Dva rada Vanče Boškova odnose se na ranije dokumente osmanskih vladara. To su: *Jedan originalan nišan Murata I iz 1386. godine u manastiru svetog Pavla na Svetoj Gori*, POF, 27/1977, Sarajevo 1979. god. str. 225–246 i drugi: *Ein Nišan des Prinzen Orhan, Sohn Süleyman Çelebis, aus dem Jahre 1412 im Athoskloster Sankt Paulus*. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Band 71. Wien 1979, str. 127–151.

17. *İslam Ansiklopedisi* (İslam, Alemi, Tarihi, Cografya, Etnografya ve Biyografiya lugati). Cild 4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1945, str. 571.

18. Ovaj izraz *muzaffer dâimâ* dodao se u tekst tugre od vremena Murata II sina Mehmeda (1421–1451). Pošto ferman posjeduje tugru naziva se još i *tugrâlî emir* (*emr*).

Sam tekst počinje sa *inskrpcijom elkâb, ünvan*, oslovljavanjem onoga kome se ferman upućuje *mürselin ileyh*.

Inskripcija je imala svoj razvojni put pa je do donošenja kanuname Mehmeda Osvajača bila dosta raznolika, odnosno ili je bila dosta azijski široka u nabranju pozitivnih epiteta, ili jednostavna sa željom da ostanu u trajnosti osobine koje oslovljeni posjeduje. Kanunamom je inskripcija bila tačno određena za svakog državnog funkcionara.

Inskripcija za *velikog vezira* je glasila:

وزيرا عظم دستور اكرم مشير انجم نظام العالم ناظر مناظم الامم انيس الدولة القاهرة
 جليس سلطنة الظاهرة مدبر امور الجمهور بالرأى الصائب متمم مهام الانام بالفكر الثاقب
 مؤسس جناب الدولة والاقبال مخصص اركان السلطنة والاجلال المنخوف
 بصنوف لعواطف الملك الاعلى 19...

— velikom veziru, najplemenitijem ministru, najpoštovanijem maršalu, poretku svijeta, upravitelju niza naroda, povjereniku moćne države, sudioniku blistavog sultanata, onome koji pravilnim shvatanjem rukovodi javnim poslovima, koji rješava probleme ljudi djelotvornim mišljenjem, utemeljitelju sreće i blagostanja, koji diže stubove Carstva i veličine, koji je obasut mnogobrojnim milostima najvećeg vladara. . .

Inskripcija koju je ozakonila kanunama, u odnosu na tekst, nepromjenjiva je i ustaljena. Formulacija izraza je čisto azijska i površno posmatrano, daje dojam nabranja superlativnih epiteta. Ako se izrazi pobliže analiziraju, onda se dolazi do zaključka da su u formulaciji izraza, u stvari, pobrojane glavne dužnosti koje veliki vezir obavlja. On je u prvom redu ministar, zatim maršal, i komandant vojske, politički vođa svih naroda Carstva, opunomoćenik državnog aparata i sultanov saradnik, koji vodi unutrašnju i vanjsku politiku a kojeg je odabrao sam sultan. Formulacija se završava sa molitvom *dua*, odnosno prigodnom preporukom bogu da se velikom veziru povećaju osobine koje mu se pripisuju. Da je to tako pokazuju primjeri inskripcija za pojedine funkcionere. Njihov redoslijed je dat prema važnosti i stepenu položaja koji su zauzimali. Upravo onako kako slijedi u kanunami inskripcija za *šejhulislama* i *kadiaskera* je glasila:

اعلم العلماء المتبحرين افضل الفضلاء التورعين ينبوع الفضل وايقين وارث علوم
 الانبياء والمرسلين كشاف المشكلات الدينية وصحاح تعلقات التعذيبه كشاف
 رموز الدقائق حلال مشكلات الحقائق شيخ الاسلام والمسلمين مفتي ايام المؤمنين
 المستغنى عن التوسيع والتبيين حواجه مولانا... 20

— najučenijem među visoko učenicima, najodabranijem među kreposnim pobožnjacima, izvoru vrline i čvrstog vjerovanja, nasljedniku učenja vjero-

19. Mehmed, A.: *Kanunname-i Ali Osman*. Prema primjerku u Nacionalnoj biblioteci u Beču. Pripremio i objavio Mehmed Akif. *Tarih-i Osman-i Encümen-i Mecmuasın ilavesidir 1330*, str. 30.

20. Isto, str. 30.

vjesnika i božijih poslanika, onome koji rješava vjerska pitanja, onome koji daje ispravna obavještenja, onome koji otkriva značenja suptilnih pitanja, razrješitelju problema koji vode do istine, starješini islama i muslimana, muftiji pravovjernika, onome kojem nije potrebno nikakvo opisivanje i objašnjavanje, mom učitelju mevlana...

Očito je da se radi o teologu koji je priznat za naučnika teologije sa izvjesnim vrlinama i religijskim ubjeđenjima, koji je smatran nasljednikom učenja samog vjerovjesnika, koji može da daje vjerska tumačenja u religijskim pitanjima islama. Kao takav, on je duhovni vođa vjernika. U završnoj formulaciji izražena je molba bogu da mu ostanu u trajnosti pobrojane osobine.

Defterdar, koji spada u najveće funkcionere države i glavne upravitelje državnih prihoda, imao je, shodno svojoj funkciji i inskripciju. On je imao dva oslovljavanja.

Jedanput je to od strane *Divana* Sultanskog vijeća, a drugi put od strane *Maliye* Sultanske blagajne. Inskripcija od strane *Divana* bila je sljedeća.

افتخار الامراء والاكابر مختار الكبراء والافاضل مسجوع المعالي والمفاخر دوانقدر الامم
واصدر الاكرم المنخص بمر بديعناية الملك الباري خزنة عامرة مك دفتردارى ...

— ponosu zapovjednika i velikana, odabranca među velikim i slavnim, koji u sebi posjeduje osobine veličine i ponosa, posjedniku najsavršenije moći, najplemenitijem prvaku, odabraniku velike naklonosti vladara stvoritelja, *defterdaru* moje sultanske blagajne. . .

Inskripcija od strane *Maliye* bila je sljedeća:

قدوة ارباب العز والاقبال عمدة اصحاب تقدر والاجلال جامع وجوه الاموال عامر
الخزائن باحسن الاعمال المنخص بمر بديعناية الملك الباري خزنة عامرة مك دفتردارى ...

— uzoru moćnih i sretnih, osloncu uglednih i velikih, sakupljaču raznih prihoda, upravitelju blagajne sa najboljim poslovanjem, odabraniku naročite naklonosti najvećeg vladara, *defterdaru* moje sultanske blagajne. . .

Očitu razliku u tekstu iskazuju ova dva oslovljavanja. Prvo, oslovljavanje od strane *Divana* govori nam da je *defterdar* izabran između istaknutih prvaka, te da mu je ukazano neograničeno povjerenja samim tim što je *defterdar*, odnosno ministar za finansije. Drugo oslovljavanje od strane *Maliye*, međutim, mnogo više pokazuje. Osim što je izabranik sa određenim osobinama i povjerenjem, ovdje je precizirano da od njega potječu inicijative i naređenja za prikupljanje raznih prihoda, da je rukovodilac sultanske blagajne, te mu se u završnom činu izražava želja da trajno zadrži osobine koje posjeduje.

U fermanima koji se odnose na naše područje često susrećemo inskripcije za *beglerbega* i *sandžakbega* koje su po sadržaju gotovo iste; razlikuju se samo u nekim izrazima. Inskripcija za *beglerbega* je glasila.

21. Isto, str. 31.

22. Isto, str. 31.

امير الامراء الكرام كبير الكبراء الفخام ذو القدر والاحترام صاحب العز والاحتشام
المختص بمزيد عناية الملك العلام...²³

— zapovjedniku najplemenitijih zapovjednika, prvaku slavnih velikana, uglednom i cijenjenom i počastvovanom, moćnom i uvaženom kome je ukazana naročita milost sveznajućeg vladara. . .

Za sandžakbega:

قدوة الامراء الكرام عمدة الكبراء الفخام ذو القدر والاحترام صاحب العز
والاحتشام المختص بمزيد عناية الملك العلام...²⁴

— uzoru najplemenitijih zapovjednika, osloncu plemenitih i uvaženih, moćnom i cijenjenom, časnom i uglednom, kome je ukazana naročita milost sveznajućeg vladara. . .

Na kadije, ljude od zakona, kao sudsko-izvršne organe, upućivano je dosta dokumenata, pa i fermana, i shodno njihovoj funkciji, oni imaju i oslovljavanje. To se oslovljavanje dijeli prema njihovim materijalnim primanjima, pa postoji oslovljavanje za *kadiju* sa platom od 500 *akči* i *kadiju* sa platom od 150 *akči*:

a) افضى قضاة المسلمين اولاء الموحدين معدن الفضل واليقين وارث علوم الانبياء
والمرسلين حجة الحق على الخلق اجمعين المختص بمزيد عناية الملك المعين...²⁵

— najpravednijem od muslimanskih kadija, najistaknutijem od namjesnika pravovjernih, izvoru vrline i istine, nasljedniku učenja božijih poslanika i vjerovjesnika, dokazu istine nad narodom kome je ukazana naročita milost vladara koji pruža svaku pomoć. . .

b) قدوة قضاة الاسلام عمدة ولاة الانام همز الحلال والحرام²⁶

— uzoru islamskih kadija, osloncu narodnih prvaka, onome koji razlučuje dozvoljeno od zabranjenog. . .

U saobraćanju sa vladarima kršćanskih država također su postojale ustaljene formule inskripcije. Ovo oslovljavanje je dato u svečanom obliku, ali se po sadržaju razlikuje od drugih. Za *mletačkog dužda*:

افتخارا الامراء العيسوية مختار الكبراء المسيحية مؤسس بنیان الدولة الافرنجية
صاحب الطبل والعلم مستخدم طوائف النصارى باللطف والكرم ونديك دوزى...²⁷

23. Isto, str. 31.

24. Isto, str. 31.

25. Isto, str. 31.

26. Isto, str. 31.

27. Fekete, L: *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1962, str. XXXV.

— ponosu kršćanskih zapovjednika, izabraniku kršćanskih velikana, utemeljitelju zdanja Franačke države,^{27a} posjedniku bubnja i zastave, kojemu služe kršćanski narodi sa milošću i plemenitošću, venecijanskom Duždu. . .

Za članove *Habsburške dinastije* postoje dva različita oslovljavanja, i to:

- a) قدوة امراء العظام العيسوية اسوة كبراء الفخام في ملّة المسيحية مصلح مصالح
جامهرا لطاقنة النصرانية صاحب اذيان المشمة والوقار صاحب دلائل المهجد
والاقتجار²⁸

— uzoru velikih kršćanskih zapovjednika, primjeru slavni velikana u kršćanskom narodu, onome koji sređuje poslove kršćanskog naroda, nosiocu skutova veličine i dostojanstva, posjedniku znakova slave i ponosa. . .

- b) افتخار الامراء العظام الذين سوية مختار كبراء الفخام في ملّة المسيحية سنكسه
مقسما يا نوح قرال سن رهم خلقك كزیده وحرمتلوسی وآلامان ولايت نلک²⁹
امپرادوری وچه واسلوین وخروات وسایر نجہ ولايتلرک قرالی سن وحاکی سن

— ponosu velikih kršćanskih zapovjednika, odabraniku slavni velikana u kršćanskom narodu, ti koji si kralj Maksimilijan, izabran i poštovan u latinskom narodu, kralj i vladar Nijemaca, Čeha, Slovaka, Hrvata i ostalih mnogih zemalja. . .

Analitički pristup pobrojanim inskripcijama, kojih ima daleko više nego što je ovdje navedeno, ukazuje na nekoliko značajnih činjenica i zaključaka. Osnovno je da se kroz inskripciju može sagledati organizacija vlasti i gotovo precizno utvrditi ne samo hijerarhijska ljestvica funkcionera nego i poslovi u globalu koje su oni obavljali. Najbogatiju inskripciju imao je svakako veliki vezir, da bi zatim oslovljavanje svakog nižeg funkcionera bilo kraće i jednostavnije. Sve inskripcije završavaju se molitvom *du'â*, tj. obraćanjem bogu da učini trajnim osobine koje se pripisuju funkcioneru, ili završni izraz predstavlja samo želju da se u trajnosti zadrže ili povećaju osobine koje oslovljeni posjeduje. I molitve su ustanovljene Kanunamom Mehmeda Osvajača:

— za velikog vezira

neka Bog učini trajnom njegovu veličinu. . .

— za *šejhulislama*

آدام الله ایللاه³⁰

27a. Izrazom *Efrenkiye*, Osmanlije su nazivali države Evrope koje su bile u sastavu velike i moćne Franačke države. Na početku 806/1405. godine Venecija je ušla u sastav države Karla Velikog, pa se u intitulaciji venecijanskom duždu nalazi i ovaj laskavi epitet.

28. Isto, str. XXXV

29. Isto, str. XXXV

30. Mehmed, A.: *Kanunname-i Ali Osman*. Prema primjerku u Nacionalnoj biblioteci u Beču. Pripremio i objavio Mehmed Akif. Tarih-i Osman-i Mecmuasınin ilavesidir, Istanbul 1330/1911, str. 30.

- neka Bog učini trajnim njegove vrline. . .
— za *defterdara*,³¹ *ایام الله فضائله*
- neka bude trajno njegovo dostojanstvo. . .
— za *beglerbega*,³² *دامت معاليه*
- neka je trajna njegova blagodat. . .
— za *kadiju*³³ *دام اقباله*
- neka mu se poveća učenost³⁴ *زيد فضله*
- neka mu se poveća znanje. . .
— za razne *age* i druge niže činovnike,³⁵ *زيد علمه*
- neka mu se poveća moć. . .³⁶ *زيد قدره*
- neka se poveća njegova slava. . .
— za vladare *kršćanskih zemalja* stilizacija *dua* je bila drugačija:³⁷ *زيد مجده*
- neka mu se život završi sa dobrim. . .³⁸ *ختمت عواقبه بالخير*

Tekstualno, ferman se nastavlja sa *naracijom*, *ekspozicijom nakl*, *iblag*. Ona počinje ustaljenim izrazom koji glasi:

توقيع رذيع هابون واصل اوليحق معلوم اولاكه . . .

kada dođe visoki sultanski znak, neka se zna ovo. . .

To je čista naracija bez elemenata *promulgacije* ili njenih primjesa. Naracija daje objašnjenje o okolnostima koje su prethodile pravnom ili upravnom činu, nekom historijskom događaju, koji je povod za izdavanje fermana i tome slično. Prema naraciji, ali samo u svrhu analize, mogu se posmatrati fermanni koji predstavljaju pravni akt, fermanni koji predstavljaju upravni akt, zatim fermanni koji prethode historijskom događaju ili su njegova posljedica i fermanni koji prethode izdavanju berata.

31. Isto, str. 30.

32. Isto, str. 30. .

33. Isto, str. 30.

34. Fekete, L: *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie, der türkischen Botmässigkeit in Ungarn* Budapest 1926 str. XXXVII.

35. Isto, str. XXXVII

36. Isto, str. XXXVII

37. Isto, str. XXXVII

38. Isto, str. XXXVII

U naraciji iz prve skupine daje se objašnjenje pravnog postupka koji slijedi u dispoziciji. To su događaji koji su prethodili postupku. Ukratko se iznosi da se jedna ili više osoba obratila u nekoj stvari Visokoj Porti *Bâb-i Alf* ili Pragu Sreće *Sudde-i Saadet*, kako se u dokumentima različito naziva vrhovna vlast. Sultanski Divan *Divân-i Hümayûn*, kojim je u prvo vrijeme predsjedavao sam sultan, a kasnije bio samo posmatrač njegovog rada³⁹ razmatrao je predmet i dao rješenje koje je izneseno u dispoziciji. Karakterističan je ferman iz ove skupine upućen pljevaljskom kadiji, a odnosi se na kaludere manastira Sv. Trojica u nahiji Kukanj, koji su se žalili Visokoj Porti da neki stanovnici, poimenice nabrojani, sijeku šumu u blizini njihovih posjeda koje su dobili tapijom. Time nanose štetu njima i njihovim posjedima. Oni mole da im se izda ferman kojim će se zabraniti da im se i dalje nanosi šteta i nepravda.⁴⁰

Obrazloženje je dato u naraciji i predstavlja okolnosti koje su prethodile izdavanju ovoga fermana, a dispozicija je naređenja za pljevaljskog kadiju kako, kao izvršni organ, treba da postupi.

Drugu skupinu čine fermani čija naracija nosi objašnjenje situacije koja je prethodila upravnom postupku. Objašnjenja su dosta iscrpna, pa se može sagledati stav Porte u pojedinim pitanjima. Tipičan ferman iz ove skupine predstavlja ferman sultana Abdulhamida iz godine 1189/1775, gdje⁴¹ se u obrazloženju naracije navodi da carski službenik kreće na put, pa je ferman naslovljen svim kadijama kroz čije će kadiluke proći. Njima se naređuje da mu trebaju obezbijediti potrebnu pratnju, potrebne konje i siguran prolaz na opasnim mjestima.

Naracija treće skupine važna je za praćenje historijskih zbivanja. Smislaono mogu se izvući zaključci o okolnostima koje su prethodile nekom historijskom događaju, ili je izdavanje fermana posljedica već nastalog događaja. Često je povezanost na relaciji uzrok-posljedica tolika da se hronološkim redom izdavanja fermana mogu pratiti historijska zbivanja. Kao primjer za ovu skupinu može se uzeti ferman iz godine 1103/1691.⁴² upućen na kapetana Gradiške tvrđave u kome se naređuje da se skupi što veći broj vojnika koji su potrebni državi za odbranu protiv Austrije.

Nadalje, u posebnu skupinu mogu se izdvojiti *tevcih fermani*, tevdžih fermani ili *zaptfermani*, zapt fermani tj. fermani o postavljanju na položaj i posjedovanju.⁴³ U njihovoj naraciji se obično navode činjenice koje su imale utjecaja na dodjelu berata, pa se obično navodi pored imena funkcionera koji predlaže drugu osobu i to za koje zasluge treba da dobije pomenuto leno.

39. Uzuñçarşılı, I. H.: *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu yayınlardan VIII. Seri-No 16, Ankara 1948, str. 1-7.

40. Bajraktarović, F: *Turski dokumenti manastira Svete Trojice kod Pljevalja* (sa 6 faksimila). Srpska Kraljevska akademija, spomenik LXXIX, Drugi razred, Filozofsko-filološke društvene nauke, Sarajevo 1935, str. 36.

41. *Acta Turcica* br. 9, Orijentalni institut u Sarajevu.

42. *Acta Turcica* br. 5493, Orijentalni institut u Sarajevu.

43. Filipović, N: *O izrazu Tahvil*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom, II (1951), Sarajevo 1952, str. 240.

Osim pobrojanih tipskih fermata i pretpostavljenih grupa u ovoj analizi, postoje fermati koji ne pripadaju nijednoj od ovih pobrojanih grupa.

Naredni dio fermata je *dispozicija hükküm, emr*. Ona je logička posljedica naracije. U njenom tekstu daje se rješenje predmeta iznesenog u naraciji. Ipak, ona suštinski nije uvijek konačna odluka nego je u većini slučajeva uputstvo kako se treba postupiti, ili je samo zapovijed određenim funkcionerima ili funkcioneru kako treba, odnosno mora postupiti u određenom pitanju, problemu ili procesu. Smisao dispozicije je strog i nedvosmislen. Kod fermata iz grupe o sudskim procesima često se poziva na zakone šerijata. Osim toga, ovim dokumentom se donose i primjenjuju zakonske odredbe. Dispozicija počinje stilizovanim izrazom: *buyurdum ki. . . naređujem da...* Završetak dispozicije je gotovo nedjeljiv od finalnih klauzula. Ove finalne klauzule često imaju smisao *preceptivne klauzule* sa prizvukom *sankcije*, kao:

— nikome nemojte činiti nepravdu i ne radite ništa što je protivno mojoj sultanskoj naredbi. . .

Na kraju teksta dispozicije javlja se čista *koroboracija* u izrazu:

شویاہ بلہ سز (بلہ سن - بلہ لر) علامت شریفہ اعتماد قیلاسز
(قیلاسز - قیلا لر)

— tako da *znate, znaš, znaju*, na moj časni znak da se *oslonite, osloniš, oslone*. . .

U tekstu se upozorava i skreće pažnja na važnost dokumenta, prisustvom tuge na njemu izrazom:

— *tavki-i refi-i hümayün* uzvišeni sultanski znak. . .

dok se u koroboraciji pominje tugra pod nazivom *alâmet-i šerife* časni znak,⁴⁴ kao prisutno sredstvo koje pravnom činu osigurava učinak.

U završnom protokolu označeno je mjesto i datum izdavanja. Datum je izražen arapski, po hidžri. On se direktno nastavlja na koroboraciju u poretku dan, mjesec i godina. Mjesto izdavanja *mahall-i tahrîr* izdvojeno je u lijevom uglu. Uglavnom je to prijestonica Carevine, ali može da bude i neko drugo mjesto, pa čak i bojno polje, što je zavisilo od potrebe izdavanja fermata.

Pored tuge na fermanu se obavezno nalazi *konskripcija*. Ona se nalazi na poledini dokumenta. To je paraf lica kojim se ovjerava vjerodostojnost dokumenta i teksta, a naziva se *kuyruklu imzâ* – repati potpis. Pored njega nalazi se, pokatkad, jedan ili više potpisa pisara koji su sudjelovali u pisanju fermata i ovjeravali njegovu ispravnost.

Berat

Za razliku od fermata, berat postaje sultanska diploma, dokument koji svojim izgledom odaje svoju funkciju. *Invokacija* je postavljena uvijek

44. U inicijalnom protokolu za tugu se upotrebljava nekoliko opisanih izraza kao: *tugrâ-i garrâ*, (svijetla tugra), *tugrâ-i hümayün* (sultanska tugra), *nişân-i âlisân* (uzvišeni znak), *nişân-i šerif-i âlišân* (uzvišeni časni znak), a kroz tekst se susreću ovi izrazi: *tevki-'i refi'* (uzvišeni znak), *tevki-'i refi' hümayün* (uzvišeni sultanski znak), *misâl-i meymün* (sretni primjer) da bi u finalnom protokolu dobila naziv *alâmet-i šerif* (časni znak).

iznad tugre i ukrasa uz tugru, što je i logično ako se uzme sa religioznog gledišta da je bog uvijek iznad sultana i da sultan izvršava njegovu volju. Ona može biti izražena riječima, onda je to *invocatio verbalis*, a može biti izražena i nekim od vjerskih simbola, onda je to *simbolička invokacija*. Verbalna invokacija je nekada samo jedna riječ kao *on هو* misli se na Boga, a nekada cijeli citat iz Kur'ana, gdje se pored zazivanja božijih imena navodi ime Muhameda i četvorice prvih halifa.

45 هو الله سبحانه

— On, slavljeni Bog. . .

46 الله تعالى هو الله سبحانه

— uzvišeni Bog, On koji je slavljen...

47 هو الله العزيز الغنى المعين

— On koji je uzvišen, koji je bogat, koji obogaćuje i pomaže

48 هو الملك الفتح

— On je vladar pobjedonosni, koji pobjeđuje

49 هو المعين

— On koji pomaže

Pored ovih navedenih primjera *invocatio verbalis dâvet, tahmîd, temcîd*, kod simboličke invokacije u upotrebi je simbol **و** što je skraćunica od *hüve on*.⁵⁰

invokacio verbalis na berat u A. T. 1954. Orijentalni institut u Sarajevu

45. Fekete, L.: *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1926. str. XXX.

46. Isto, str. XXX.

47. Isto, str. XXX.

48. Kraelitz, F.: *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie, Wien 1921. str. 12.

49. Isto, str. 12.

50. Isto, str. 16.

On je Bog, Moćan, Bogat, koji obogaćuje, koji pomaže, kod njega su ključevi spasa i uspjeha, neka su sveta njegova imena i neka uzastopno slijede njegove blagodati i pomaže njegova ljubav.

Za razliku od fermana, *tugri* je na beratu dat svečani izgled. Njenom ispisivanju se posvećivala velika pažnja.⁵¹ Polja slova bila su iluminirana zlatnom bojom, a pokatkad su bila oivičena i drugim bojama.

Tekst tuge je ugrađen u raskošan i iluminiran ukras. Kompozicija elegantno oblikovanih arapskih slova sliva se u jedinstven oblik i čini tugru koja u svom tekstu nosi ime sultana koji vlada, riječ *bin*, sin, ime njegova oca sa titulom *han* i izraz »uvijek pobjedonosan« – *muzaffer dâimâ*. Postoje značajni radovi koji su objasnili tugru i njene razvojne oblike i sa diplomatskog gledišta je potpuno eksplicirali.⁵²

Berat nema *inskripcije*, što je sasvim logično ako se uzme u obzir njegova funkcija i namjena. Ovo izostavljanje inskripcije je veoma uočljiv elemenat razlike u odnosu na ferman.

Naracija počinje uobičajenim uvodnim rečenicama koje su karakteristične samo za ovaj dokument, a glase:

نشان شریف حکمی اولدرکه⁵³

— zapovijed časnog znaka je slijedeća. . .

نشان شریف عالیشان سامی مکان سلطانی و طغرای غرای جهانستان
خاقانی حکمی اولدرکه⁵⁴

— zapovijed časnog, uzvišenog i visokog sultanskog znaka, i svijetle tuge vladarske koja obuhvata svijet, ovo je...

نشان هایون و طغرای میمون اولدرکه⁵⁵

51. Za ispisivanje tuge bio je zadužen poseban administrativni službenik koji je bio član Divani Humajuna. U izvorima navodi se pod različitim nazivima kao: *tugrâi*, *tugrâ-keş*, *tevki'-i*, *nişancı*, *tugra-nüvîs*, *muvakkî'*. Ova insitucija je postojala i kod Mamluka, Velikih Seldžuka, Anadolskih Seldžuka i drugih.

52. Uzunçarşılı, I. H.: *Tugra ve Peñçeler ile Ferman ve Buyurulduulara dair*. Belleten, Cild V, Sayı 17–18, Ankara 1941. Babinger F.: *Die grossherrliche Tughra*. Jahrbuch der Asiatischen Kunst II/2. Leipzig 1952. Wittek P.: *Notes sur la tughra ottoman*. Byzantion, Tome XVIII, Bruxelles 1948, Tome XX, Bruxelles 1950, str. 311–334, str. 266–296. Sertoglu M.: *Osmanli Turklerinde Tugra*, Istanbul 1975. Bayramoğlu F.: *Firmans enluminés et portant l'autographe impérial*, Turcica, Revue D' Etudes Turques, Tome XI, Louvain-Paris-Strasbourg 1979.

53. Fekete, L.: *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1926, str. XLVI

54. *Acta Turcica* br. 1954, Orijentalni institut u Sarajevu.

55. Fekete L.: *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1926, str. XLVI.

— (zapovijed) sultanskog znaka i sreća tugre ovo je...

سبب تحریر توقيح رفيع هياون اولدرکه⁵⁶

— povod pisanja visokog sultanskog znaka ovo je...

سبب تحریر مثال بيمثال⁵⁷ . .

— povod pisanja ovoga akta koji nema sebi sličnog...

نشان شريف عاليشان سلطاني (پادشاهي - هياون) کيتي ستان
58 (کشورکشا) و طغرای غرای سامی مکان خاقانی نقد بالعون الرباني حکمي اولدرکه

— naredba časnog uzvišenog sultanskog znaka (sultanski — koji osvaja svijet ili koji svijetom vlada) i sjajne uzvišene sultanske tugre neka bude sprovedena (u djelo) s pomoći božijom. . .

Naracija je u sadržajnom pogledu veoma raznolika jer se berat dodjeljivao u razne svrhe. Svojim sadržajem ona određuje karakter isprave, pa su se prema njoj i razvile brojne vrste. U naraciji se reflektirala postojeća društvena zbilja vladajućeg uređenja, društva, klasni karakter društva, njegov heterogeni etnički sastav, ogromnost državnog teritorija, njegove regionalne osobenosti, različiti stupanj razvitka pojedinih zajednica tog društva i, najzad, vertikalna historijska evolucija osmanskog društva.

Analizom naracije i njenih oblika koji se javljaju u tekstu berata mogu se sagledati činjenice društvenih odnosa i razvojne pojave ovog klasnog društva, što je važno za historiju i druge nauke, ali one nisu predmet razmatranja ove teme.

Sa diplomatskog gledišta, može se izdvojiti naracija lenskog berata. Ako je dodijeljen lenski posjed, naracija, pored početne formule, sadrži prijedlog višeg funkcionera za dodjelu lena, vrijednost lena izraženu u novčanim jedinicama akčama i obrazloženje o sposobnosti za službu onoga koji dobija leno. Pored ovoga, u nekim lenskim beratima daje se i opis identiteta do-bivaocu lena izrazima:

- a) *orta boylu, kara kaşlı, kara mavi gözlü...*
- a) srednjeg rasta, crnih obrva, crnih, plavih očiju... ili
- b) *ela gözlü ela kaşlı, esmer-ül levn, vasat-ül kame.*
- b) svijetlih očiju, svijetlih obrva, smeđe puti, srednjeg rasta.

56. Isto, str. XLVI.

57. Uzunçarşılı, I. H.: *Osmanlı Devletinde Saray Teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu yayınlarından VIII, Seri-No-15, Ankara 1945, str. 283.

58. Fekete, L: *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1926, str. XLVI.

- c) *ela gözlü açik kaşlı orta boylu*
 c) svijetlih očiju, rastavljenih obrva, srednjeg rasta

Naracija lenskih berata ukazuje da li se leno daje prvi put ili se vrši samo prenos ukupnog lena sa jednog posjednika na drugog *tahvil*, odnosno da li je taj feud ostao upražnjen iza prvog posjednika *mahlûl*.⁵⁹ Veoma često se nailazi među originalima i prepisima, u sudskim protokolima sidžilima, na berate čija naracija govori o prenosu lena sa jednog posjednika na drugog. Feudalna lena su se mogla izgubiti usljed neke greške posjednika, ili je posjednik, zbog toga što je vršio službu isključivo vojnog karaktera, mogao poginuti u vojni. Tako su lena ostajala upražnjena i novim beratima dodjeljivana drugim licima.

Za razliku od ovih, prema naraciji, razlikujemo *muâfiyet* berate, odnosno berate o oslobađanju od izvjesnih obaveza. Ova vrsta je usko vezana za razvoj i nastanak gradova iz manjih naselja.

Muafijet-berati, pored ustaljenih i već utvrđenih rečenica, u svom tekstu sadrže obrazloženje u kome su navedeni uslovi koje jedno naselje ispunjava za muafijet, te prijedlog za izdavanje berata. Osim u ovu svrhu, muafijet-berati su dodjeljivani i za vršenje poluvojnih i vojnih službi, koje su obavljali i nemuslimani i muslimani, i koji su zbog toga bili oslobođeni raznih davanja.

İmtiyaz-berati bili su izdavani najvišim funkcionerima osmanske države za vršenje najviše službe, i njima su bili oslobođeni poreza ili davanja bilo koje vrste. Pored oslobađanja od svake vrste poreza, beratom su im date izvjesne povlastice. Za ovaj oblik upotrebljavao se izraz *berât-i terhânî*.⁶⁰

Ostale službe bile su regulirane beratom, pa je za naraciju ovih berata zajedničko obrazloženje da se dotičnom licu dodjeljuje služba. Ipak, za svaki od ovih upotrebljava se naziv koji je proistekao iz imena službe koja se dodjeljuje, kao:

— <i>beylerbeylik berati</i>	— berat o postavljenju za beglerbega
— <i>nişançılık berati</i>	— berat o postavljenju za nişandžiju
— <i>defterdarlık berati</i>	— berat o postavljenju za defterdara
— <i>vezirlik berati</i>	— berat o postavljenju za vezira
— <i>serdarlık berati</i>	— berat o postavljenju za vojskovođu
— <i>tababet berati</i>	— berat o obavljanju liječničke službe
— <i>kadı berati</i>	— berat o postavljenju za kadiju

Iz ove grupe posebno se mogu izdvojiti berati kojima su postavljena lica za vršenje vjerske službe. Za ovu vrstu se upotrebljava termin *rûûs*.⁶¹

59. Filipović, N.: *O izrazu Tahvil*. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom, II, (1951), Sarajevo 1952.

60. *Türk Ansiklopedisi*, Cild VI, Milli Eğitimi Basınevi, Ankara 1953, str. 143.

61. Uzunçarşılı, I. H.: *Osmanlı Devletinde Saray Teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu yayınlarından VIII, Seri-No 15, Ankara 1945, str. 285.

⁶² To su *imânet* i *hitâbet berati*. Osim toga, ovi su diplomama su postavljeni kadije Galate, Istanbula, Uskudara . . . službenici u vakufima osnovanim u Anadoliji i drugi.

Ovaj termin dolazi od arapske riječi *re's*, *pl. rüüs*, koji pored osnovnog značenja označava još i diplomu, a ponekad samo tugru.⁶²

Berat kojim je dodjeljivana služba visokim funkcionerima zove se *men-šûra*-ukaz, dekret, diploma.⁶³ Naracija ovakvih berata se unekoliko razlikuje od ostalih. Suština joj je ista, jer objašnjava zasluge funkcionera kojem se dodjeljuje služba. Međutim, neki od ovih počinju sa intitulacijom sultana koja je opširna u nabranjanju zemalja kojima on vlada. Nadalje, pri oslovljavanju funkcionera upotrebljava se dosta pozitivnih epiteta. Čitav tekst naracije protkan je blagoslovima i željama da mu se očuvaju osobine koje posjeduju.

U daljem razvoju osmanskog društveno-političkog sistema i društvenih odnosa slabi moć osmanske države. Ona se iscrpljuje ratovima, finansijski siromaši, a njen upravni aparat se birokratizira. Kao posljedica takvog stanja javljaju se novi odnosi unutar društva, što se odražava i u vrstama berata. Prema naraciji razlikuju se berati za *malikânu* – doživotni zakup državnih dobara, zatim za *mukat'u* – zakup ubiranja državnih poreza, carina i drugo,⁶⁴ berati za *iltizam* koji reguliraju zakup bilo čega.⁶⁵ Posebno je pojava *mukat'e* i *iltizama* stvorila veliki jaz među klasama i eksploatirana raja je dovedena u veoma težak položaj. U naraciji ovih berata navodi se ime osobe koja izvjesna dobra uzima u zakup, predmet zakupa, vrijeme trajanja zakupa, kao i način držanja zakupa.

Berat je također služio za reguliranje diplomatskih odnosa osmanske države sa drugim državama, odnosno on je potvrđivao samo ono što je već ahdnamom ili nekim drugim sultanskim aktom bilo ozakonjeno. Naracija takvih berata sadrži uglavnom objašnjenje političke situacije čija je posljedica diplomatski odnos u ma kom obliku.

Poslije naracije sastavni dio berata je *dispozicija* – *hüküm emr*. Počinje uglavnom kao i u fermanu izrazom:

62. Zenker, T. J.: *Turkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch I/II*. Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim 1967. str. 455.

63. Ovaj najsvježaniji oblik diplome dosta rijetko se nalazi u zbirka turskih dokumenata koji su se kod nas sačuvali. S. Bašagić je objavio jednu takvu diplomu pod nazivom *Najstariji berat begova Čengića* u Glasniku Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IX (1893), Zemaljska štamparija, Sarajevo 1893, str. 437-446. a odnosi se na feudalnu obitelj Čengiće, čiji potomci i danas žive kod nas. Isti ovaj dokument izdao je i poznati iranist Minorski V: *A. Soyurhal of Kasim B. Yahangir Ak-Koyunlu 903/1498*. Bulletin of the School oriental studies (University of London), čuz 4, str. 927-960, London 1937. A. Handžić je izdao jednu diplomu pod nazivom *Diploma sultana Murada IV Erdeljskom knezu Đorđu Rakociju* u Prilozima za orijentalnu filologiju VI-VII (1956-57), Sarajevo 1956-57, str. 179-191 + 5. Međutim, postoje dvije poznate zbirke manšura i drugih dokumenata kao što je ona u enciklopediji *Subh ül-A'ş'a* od Kalkaşandia, Kairo 1913-1918. Ova enciklopedija u 14 tomova sadrži pored druge grade manšure i druga dokumenta koji se odnose na dinastije Ejubija, Mamluka i drugih. Druga zbirka je od Feridun Ahmeda pod nazivom *Münşa'at-i selatin*, Cild 2, Constantinopol 1274-1275/1858-1859. Ona sadrži više od 1800 dokumenata od osnivanja osmanske države do sultana Murata II.

64. Sućeska A.: *Malikana* (doživotni zakup državnih dobara u osmanskoj državi), Prilozi za orijentalnu filologiju VIII-IX/1958-9, Sarajevo 1960, str. 111-142.

65. Sućeska A.: *Ajani* (prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka). Djela, Naučno Društvo SR BiH, knjiga XXII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 14, Sarajevo 1965, str. 44.

buyurdum ki – ja naređujem da... ili

bu berât-i hümâyûn virdüm ve buyurdum ki – ovaj sultanski berat sam izdao i naređujem da...

Kao i naracija, i dispozicija je veoma različita. Tekst je vrlo interesantan zbog toga što se iz njega može sagledati procedura procesa u reguliranju, ponekad veoma zamršenih, klasnih, imovinskih, pravnih, diplomatskih i drugih odnosa. Dispozicija je gotovo uvijek bila pisana u prvom licu, kao obraćanje sultana, kao zapovjedanje, kako se ima postupiti u odnosu na predmet obrazložen u tekstu naracije. Najinteresantnija je dispozicija kod lenskih berata. U njoj su navedena sela i zemlje koje ulaze u feud, sa naznakom sandžaka i kadiluka kojima ta sela i mjesta pripadaju. Prihod svakog sela, zemlje, pojedinačno je iskazan u novčanim jedinicama, akčama, a na kraju popisa naznačena je ukupna vrijednost datog posjeda koji se dodjeljuje neopozivom odlukom sultana. Dobivaocu se izričito naglašava da uredno i bez greške obavlja sve poslove koji spadaju u okvir njegovog službenog položaja. Osim toga, naglašeno mu je da ispunjava sve vojne obaveze koje iz toga proističu. Nadalje se skreće pažnja stanovništvu koje živi na navedenom lenu da dobivaoca treba da priznaju za posjednika i da se u svemu što proističe iz tih odnosa obraćaju njemu.

شولکه وظائف خدمات لواء مزبور آلائی بکلیکی در بیقصور مرعی و مؤدی قلا
ولواء مزبورک زعما و سپاهیبری مومی الیهی الای بکی بلوب و زعامتی خلقی دخی
سوبا شی بلوب آلائی بکلیکنه متعلق و سوبا شی یغنه متفرع جمهور امورده
مراجعت ایده لر . . . 66

. . . tako da službe i zadaće alajbeg pomenute live vodi i izvršava bez greške. Zaimi i spahije pomenute live neka priznaju pomenutog za alajbega. Stanovnici zeameta neka ga još priznaju i za subašu. Neka mu se obraćaju u stvarima koje pripadaju njemu kao alajbegu i kao subaši.

Ukoliko je dodijeljena služba sa platom bez posjeda, onda se navodi iz kojeg prihoda ili koje daće ima da mu se isplaćuje, godišnje ili mjesečno i koliki novčani iznos izražen u akčama, ali je navedeno i upozorenje dobivaocu da svoje dužnosti obavlja uredno.

Suprotno ovome, dispozicija *muafijet* – berata, odnosno njen sadržaj, skreće pažnju i naglašava da nitko ne smije tražiti ono od čega su oslobođeni dobivaoci takvih diploma, a što je ranije bilo regulirano fermanom.

Kod berata za *mukat'u* i *iltizam* utvrđuje se vrijeme trajanja zakupa i suma novca. Posebno se upozorava zakupnik da se mora pridržavati onih odredaba koje proističu iz ugovora o zakupu. Ako se radi o zakupu nekog od poreza ili davanja upozoravaju se oni kojima je određeno da plaćaju određeni iznos da ga moraju uredno davati zakupniku.

Uglavnom, dispozicija predstavlja pravni čin odnosa ustanovljenih beratom bilo koje vrste. Važnost pravnog čina je istaknuta kroz čitav tekst.

Stoga su finalne klauzule gotovo nedjeljiv dio dispozicije. Dispozicija lenskih berata završava se *prohibitivnom klauzulom*, kojom se striktno zabranjuje da bilo šta ili bilo tko ometa da se ono što je u dispoziciji naglašeno izvrši. One su pokatkada izražene jednostavno a pokatkada veoma složeno, uz korištenje većeg broja izraza:

اولبابده احد مانع ودافع ومزاحم اولميه⁶⁷

— u tom pogledu neka ga nitko ne ometa, ne suzbija i ne protivi se. . .

اولبابده افراد آفريده دن برفرد مانع ودافع ومزاحم اوليوب دخل وتعرض⁶⁸

— u tom pogledu neka ga ni jedan od pojedinaca ne ometa i suzbija i sprečava, neka se ne upliće i protivi. . .

اولبابده افراد آفريدن هيچ احدكائنا من كان وكيف ما كان ونوعا من الانواع وسببا من الاسباب ووجه من الوجوه مانع ودافع ورافع ومزاحم اوليوب دخل وتعرض قلميه⁶⁹

— u tom pogledu neka (ga) nijedna osoba od pojedinaca, ma tko bio da bio, kako bilo da bilo, ni na kakav način, ni sa kakvim povodom, na bilo koji način, ne ometa, sprečava i suzbija, neka se ne upliće i ne protivi. . .

Ove klauzule su i kod drugih vrsta berata smisaono iste, ali se samo u konstrukciji izraza neznatno razlikuju.

Na kraju se nalazi čista *koroboracija* formulisana u izrazu:

شويله بلاسن (بيلاه سز - بيلاه لر - بيلنه) علامت شريفه اعتماد
قلاسن (قلاسنز - قلالر - قلنه) . . .

— tako da *znaš, znate, znaju, se zna* na moj časni znak da se *osloniš, oslonite, oslone, se osloni*. . .

Koroboraciju imaju svi berati, odnosno svi sultanski dokumenti koji na početku teksta imaju sultanski znak, tugru, koja se u koroboraciji javlja pod imenom *alâmet-i şerife* časni znak.

Datacija se nastavlja na završnu odredbu, a sastavljena je od njih izrazom: *kutibe fi. . . hurrire fi. . . , tahriren fi. . .* što znači napisano u. . . Datum je arapski u poretku: dan, mjesec i godina. Umjesto dana u mjesecu izraženih brojevima postoje i izrazi *evâil*, prva dekada 1–10, *evâsit*, srednja dekada 10–20, *evâhir*, zadnja dekada 20–30 dana u mjesecu; ili drugi izrazi koji

67. Acta Turcica br. 998, Orijentalni institut u Sarajevu.

68. Acta Turcica br. 3930, Orijentalni institut u Sarajevu.

69. Acta Turcica br. 1954. Orijentalni institut u Sarajevu.

označavaju određene dane u mjesecu, kao: *gurre* prvi dan, tj. mlađak, *muntasif* sredina mjeseca, odnosno 15. dan, i *selh* ili *âhir* posljednji dan mjeseca.⁷⁰

Mjesto izdavanja dokumenta je, kao i kod drugih dokumenata, u donjem lijevom uglu. Ono je:

بمقام قسطنطينية المحروسه المحمية⁷¹

— u rezidenciji šticeenom i čuvanom Kostantinu.

بمقام قسطنطينية المحروسه⁷²

— u rezidenciji čuvanom Kostantinu.

بمقام ادرنه المحروسه⁷³

— u čuvanoj rezidenciji Edreni.

بمقام دارالسلطنة العلية قسطنطينية المحروسه حميت عن البليه والزرية⁷⁴

— u rezidenciji, kući uzvišenog sultanata, čuvanom Kostantinu, neka bude zaštićen od zla i nevolje.

Sadržaj berata bio je provjeravan u specijalnoj kancelariji defterdara. Kada je sadržaj bio provjeren i kada mu je bila utvrđena njegova ispravnost, defterdar je stavljao svoj specijalni potpis na poleđinu dokumenta. Taj potpis se zove *kujruklu imzâ* repati potpis a repati zato što se jedan dio posljednjeg slova defterdarova imena produžava preko cijele dužine berata. Ista kancelarija *tarihci kalem* ispisivala je na poleđini datum koji se neznatno razlikuje od datuma u sadržaju teksta.

Nakon izvršene analize i fermana i berata, moguće je povući paralelu između jednog i drugog i berat kao posebnu diplomatsku vrstu potpuno izdvojiti. Razlike su uočljive u namjeni izdavanja, u konstrukciji po elementima diplomatske analize i tretmanu predmeta iznesenog u oba dokumenta.

Prema namjeni izdavanja, berat je bio fundamentalni dokumenat u reguliranju društvenih odnosa osmansko-feudalnog sistema, a što se manifestuje

70. Šabanović, H. *Izrazi eva'il evasit i evahir u datumima turskih spomenika*. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, II (1951), Sarajevo 1952, str. 213–234. Rad je napisan povodom rasprave Gliše Elezovića *Islamsko računanje vremena u turskim spomenicima* objavljene u djelu *Turski spomenici*, knj. I, sv. 1. Beograd 1940, str. 944–980.

71. Kraelitz F.: *Osmanische Urkunden in turkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15 Jahrhunderts, ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie*, Wien 1921, str. 38.

72. *Acta Turcica*, br. 1954, Orijentalni institut u Sarajevu.

73. Fekete L.: *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1926, str. XLVII.

74. *Acta Turcica* br. 7643, Orijentalni institut u Sarajevu.

u njegovoj direktnoj primjeni. On je isprava kojom se reguliraju i klasni odnosi i svi drugi odnosi koji proističu iz njih.

Suprotno beratu, ferman je strogo upravni dokumenat kojim se sprovode u djelo odluke i naredbe upravnog i pravnog karaktera. Da je zaista postojala razlika u namjeni, govori i činjenica da je često ferman prethodio beratu tretirajući isti predmet sa drugog aspekta. Razlike su uočljive i u unutrašnjoj strukturi. Oba dokumenta imaju tugu, naraciju, dispoziciju i finalne klauzule. Na fermanu postoji inskripcija kao logička posljedica namjene, jer je ferman naslovljen i upućen određenom funkcioneru, a sadrži naredbu po kojoj oslovljeni treba, odnosno mora, da postupi u određenom pravnom činu ili upravnom postupku.

Kuyruklu imza — jedan od primjera repatog potpisa, Historijski arhiv Dubrovnik.

Berat nema inskripciju, što se opet objašnjava prema namjeni izdavanja. Berat predstavlja akt imenovanja na neku dužnost, pa reguliše odnose koji iz toga proističu. On ima invokaciju, bilo *invocatio verbalis* ili simbolički *invocatio*, kao obavezno prisutan diplomatski elemenat, jer građa iznesena u tekstu berata predstavlja viši nivo društvenih odnosa i pravnog čina.

Na kraju, treba još jedanput konstatovati da postoji veliki broj primjera o tome da se u vezi s istim predmetom izdavao i ferman i berat, a pri tome je svaki od ovih dokumenata vršio svoju određenu funkciju. Kao primjer za ovu tvrdnju može se uzeti postavljanje nekog lica na određenu službu, na primjer beglerbega. Prilikom postavljanja nekog lica na položaj beglerbega njemu se daje i berat i ferman. Beratom mu se dodjeljuje služba beglerbega, određuje leno i novčani iznos za obavljanje te službe. Fermanom su određene njegove dužnosti, odnosno navedeno je ono što beglerbeg treba da obavlja po svojoj dužnosti, a što ne treba da obavlja, opet po svojoj dužnosti. Isti slučajevi su bili i prilikom postavljanja na veće administrativne i vojne položaje.

Bez obzira na pravni čin iznesen i u fermanu i u beratu, proizlazi da je berat namjenski izdvojen dokument koga ekspliciraju elementi diplomatske analize i način tretiranja pravnog čina u klasnim i drugim odnosima.

Berati beglerbega

Pored berata koje je izdavala centralna vlast *berat-i humâyûn* ili *tezkireliü berat*, u našim krajevima koji su bili u sastavu osmanske države berat je izdavao i beglerbeg.⁷⁵ Beglerbeg, koji je zastupao sultanovu vlast i u našim krajevima koji su ulazili u njegov beglerbegluk, bio je ovlašten da može izdati *lenske*, *timar-berate*, čija vrijednost prihoda nije mogla prekoračiti sumu od 5.999 akči. Oni su se zvali *beylerbey berati* ili *tezkiresüz berat*, zbog toga što za njihovu dodjelu nije bilo potrebno tražiti saglasnost centralne vlasti.

Sa diplomatskog gledišta ovaj dokument je veoma interesantan. U unutrašnjoj strukturi se, uglavnom, nije razlikovao od drugih berata. Posjeduje konvencionalne dijelove, *protokol*, *tekst* i *eshatokol*.

U protokolarnom dijelu ima *invokaciju*. Postavljena je visoko iznad teksta. Sadržaj joj je isti kao i kod sultanskih berata, ali je kraći:

هو on, ili هو الغنى on bogat, za Boga

Na mjestu na kome se obično nalazi tugra kod berata centralne vlasti, ovdje je postavljen oblikovani znak *padišahim* moj padišah *padišahimüz* naš padišah.

75. Beglerbeg je upravitelj najveće administrativno-vojne jedinice u Osmanskom Carstvu. Vidi Šabanović H.: *Vojno uređenje Bosne od 1463 do kraja XVI stoljeća*. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine Godina XI (1960), Sarajevo 1961; Šabanović H. *Bosanski Divan* (organizacija i uređenje centralne zemaljske uprave u Bosni pod turskom vlašću do kraja XVII stoljeća). Prilozi za orijentalnu filologiju XVIII–XIX (1968–69), Sarajevo 1973; H. Inaldžik *Osmansko Carstvo* (klasično doba 1300–1600), Beograd 1974.

Ovaj znak ukazuje da se berat izdaje u ime sultana. Beglerbegov znak postavljen je, u većini slučajeva, na desnoj strani teksta i uvijek je ispod stilizovanog znaka *podisahimiz*. Posmatran sa lijeva, podsjeća svojim oblikom na šaku desne ruke sa ispruženim palcem, pa se i naziva *pence*. Ako se pak pendža orijentiše prema prsima onoga koji je posmatra, onda se zapaža da ona svojim oblikom oponaša tugru. Uglavnom sadrži ime onoga koji izdaje berat sa njegovim rangom, odnosno nazivom službe koju je obavljao onda kada je izdavao ovaj dokumenat. Neke od pendži sadrže ime oca izdavaoca isprave, riječ *bende-rob* i izraz *muzaffer-pobjedonosni*.

Naracija počinje određenom uvodnom formulom:

سبب تحریر قلم و موجب تسطیر خطاب رقم اولدرکه ... 76

— povod pisanja pismena i uzrok nizanja ovih znakova je slijedeći. . .

باعث تحریر قلم و موجب تسطیر رقم بودزکه ... 77

— uzrok pisanja pismena i povod nizanja ovih znakova ovo je. . .

سبب تحریر کتاب و موجب تسطیر خطاب بودزکه ... 78

— uzrok pisanja pismena i povod nizanja redova oslovljavanja ovo je. . .

Tekst počinje sa kraćim oslovljavanjem onoga kome se dodjeljuje timar:

قدوة الامثال والاقران ...

— uzoru primjernih i među sobom ravnih. . .

Nadalje se daje obrazloženje o povodu i uzroku za dodjelu manjeg lena. Često se izjavljuje da je onaj koji traži timar podnio podnesak *arz* na Bosanski Divan-*Dîvân-i Bosna*, u kome se daje obrazloženje o tome da u određenom sandžaku postoji upražnjen timar i moli da mu se on dodijeli. Pored ovoga, naveden je i kratak opis dobivaoca koji je identičan sa onim koji je dat u sultanskim beratima. Precizirano je da li se pomenuti timar dodjeljuje prvi put onome koji ga traži, da li se prenosi sa drugog posjednika ili se vrši upotpunjavanje već postojećeg timara.

U dispoziciji je navedeno da se dobivaocu dodjeljuje timar i formulisane su njegove obaveze. Kao i na sultanskim beratima, timarski posjed je precizno

76. *Acta Turcica* br. 922, Orijentalni institut u Sarajevu.

77. Uzunçarşılı, I. H.: *Tugra ve Pençeler ile Ferman ve Buyuruldulara dair*. Belleten, Cild V. Sayı 17–18, Ankara 1941, str. 140.

78. Filipović, N.: *Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine u našim zemljama*. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, II (1951), Sarajevo 1952. str. 71.

dat i ovdje, a navedena su poimenice sela i zemlje koje ulaze u njegov sklop, sa naznakom njihovih prihoda.

Osim toga, ovaj dokumenat ima još jedan karakterističan znak, a to je *sahh*, što znači ispravno. Mjesto mu nije određeno, ali se obično uklapa u tekst, i to iznad popisanih mjesta koja ulaze u sklop timarskog posjeda.

Dispozicija se završava sa *preceptivnom klauzulom* u izrazu:

79 . . . بر موجب دفتر خاقانی بقصور مرتعی و مؤدی قیله . . .

— neka vrši i obavlja prema sultanskom defteru bez greške. . . misli se na određenu službu

ili *prohibitivnom klauzulom* 80 اولبابده هیچ احد مانع و دافع و مزاحم اولمیه

— u ovoj stvari neka ga nitko ne suzbija, sprečava i neka mu ne pravi smetnje. . .

Daticija je ista kao i kod drugih sultanskih dokumenata, izražena arapski po hidžri. Primjerci koji su služili za ovaj diplomatski opis imali su mjesto izdavanja Travnik, mada se kao mjesto izdavanja susreću i druga mjesta.

Eshatokol u ovim beratima čine oblikovani znak – *pâdişâhim*, odnosno *pâdişâhimiz*, koji akcentuje vrhovnu vlast sultana, i *pence* šaka koja daje privilegiju dostojanstveniku da izdaje berat. Vjerodostojnost je potvrđena i pečatom beglerbega, koji se, uglavnom, nalazi na poledini dokumenta. Pečat u svom tekstu sadrži ime posjednika pečata, prigodan citat iz Kur'ana, naziv njegova položaja i datum stupanja na dužnost ili datum izrade pečata. Ispod pečata napisan je i datum sastavljanja isprave. Osim toga, na poledini pokatkada stoji i paraf pisara Bosanskog Divana koji je ispisivao tekst:

79. *Acta Turcica* br. 922, Orijentalni institut u Sarajevu.

80. *Acta Turcica* br. 5035, Orijentalni institut u Sarajevu.

Berat kao javna isprava

Teoretičari diplomatike razvrstavaju dokumente na javne i privatne isprave. Ako se prihvati mišljenje da su javne isprave one koje izdaje suveren, onda je svakako berat bio javna isprava, zajedno sa ostalim sultanskim dokumentima.

Svaka javna isprava, pa i berat, nastaje određenim procesom u kome se razlikuju dvije faze. Prvu fazu su sačinjavali poslovi koji prethode pravnom činu, pravni čin i naredba da se sastavi berat. Drugu su sačinjavali poslovi ispisivanja berata, provjera ispisanog teksta i drugi popratni poslovi.

Kod izdavanja berata, posebno timarskog, u poslove koji prethode pravnom činu spadao je prijedlog višeg državnog funkcionera da se određenoj osobi dodijeli određena služba sa lenom ili administrativna služba sa platom. Dokumentat koji je sadržavao prijedlog zvao se *tezkiye* – potvrda, dozvola.

Pravni čin predstavlja, uz razmatranje prijedloga, još i provjeru podataka i usvajanje prijedloga. Nakon razmatranja i usvajanja prijedloga i provjere podataka, daje se nalog da se berat ispiše. Zatim bi se pristupilo pisanju u određenim kancelarijama *Divân-i Hümayûna*.⁸¹ Nakon što je berat bio napisan i ispisana tugra, dostavljen je specijalnoj kancelariji *târihci kalemi*,⁸² u kojoj je stavljen datum. Lako je uočljivo da je datum napisan drugim pismom, slovima *krma* tipa.⁸³ Tačnost teksta provjeravana je u posebnoj kancelariji tzv. *mukâbeleci kalemi*,⁸⁴ odnosno u kancelariji za sravnjivanje. Ovo se označavalo sa: *mukâbele şod* ili *tatbîk olunmuştur* – sravnjeno.⁸⁵ Ako tekst ne bi bio ispravan, vraćan je na ponovno pisanje ili ispravljanje, a to se označavalo sa: *tekrâr yazılmak buyurulmuştur*⁸⁶ – neka se ponovo napiše. Kada je zaveden, na poledini je stajalo *kayd olunmuştur*⁸⁷ – zavedeno tu. . .

Kada su svi poslovi oko ispisivanja i provjere teksta bili završeni, *defterdar* je stavljaio svoj paraf *kuyruklu imzâ* na poledinu dokumenta. Njegovi pomoćnici, koji su sudjelovali u pisanju isprave, također su stavljali svoje potpise. Ove konskripcije *defterdara* i njegovih pomoćnika predstavljaju garanciju da je tekst ispravan.

Prilikom dodjele berata, dobivalac je plaćao određenu taksu koja se zvala *resm-iberat*.⁸⁸ Ukoliko se berat dodjeljivao prvi put, plaćao se puni iznos, a prilikom obnove plaćala se polovina punog iznosa.

Berati koje je izdavao *beglerbeg* spadali bi u privatne isprave, tj. one koje izdaju ovlaštene osobe. Iz te grupe kod nas su se sačuvali oni koje je izdavao

81. Šabanović H. *Bosanski Divan*. Prilozi za orijentalnu filologiju, XVIII–XIX (1968–69), Sarajevo 1973.

82. Fekete L.: *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1926, str. XLVII.

83. Isto, str. XLVII.

84. Isto, str. XLV.

85. Isto, str. XLV.

86. Isto, str. XLV.

87. Isto, str. XLV.

88. Isto, str. XLV.

rumelijski beglerbeg. Ova isprava nastajala je sličnim procesom kao i berat centralne vlasti. Međutim, ovaj berat mora se podvrci određenoj kritici. Prisustvo stilizovanog znaka *padišahimîz* potvrđuje da beglerbeg izdaje berat u ime sultana. Stoga neki teoretičari moderne diplomatike smatraju da su javne isprave i one koje izdaju krupni feudalci, a beglerbeg nije bio ništa drugo nego feudalac sa određenom funkcijom u organizaciji vlasti iz koje proizlaze i određena ovlaštenja.

Prethodna konstatacija da je berat koji je izdavao beglerbeg privatna isprava, proističe iz diplomatskog tretmana isprava na Zapadu u to vrijeme, što se ni u kom slučaju analogno ne može primjeniti na ovu vrstu dokumenta, ako se uzmu u obzir sve specifičnosti društvenih i feudalnih odnosa. Činjenica da je beglerbeg u funkciji izdavanja dokumenta samo posrednik, odnosno izvršni organ centralne vlasti na svom području, te da njegova volja nije jedini faktor prilikom dodjele lena beratom, ide u prilog tvrdnji da je i berat koji je izdavao beglerbeg javna isprava. Uostalom, i u položaju zapadnog feudalca prožimaju se sfere privatnog i javno-pravnog.

Berat i šerijatsko pravo

Osmanska država je bila islamska država, te je i samim tim šerijatsko pravo imalo velikog udjela i bila je moguća njegova primjena. Da bi se spoznala refleksija šerijatskog prava u pravnim i upravnim zbivanjima, u direktnoj primjeni, i u društvenim zbivanjima u indirektnoj primjeni, potrebno je dati kraće obrazloženje.

Šerijatsko pravo je skup propisa koji su izvedeni iz Kur'ana, suneta, idžme i kijasa.⁸⁹

Kur'an je glavni izvor cjelokupnog učenja i sadrži božanske propise kojih treba da se pridržavaju svi sljedbenici islama. Propisi su opći, bez dubljeg ulaženja u suštinu stvari, što je opet zahtijevalo razrađivanje, tumačenje i raspravu po pitanjima, te izvođenje rješenja za pitanja koja su se javljala u društvenom životu.

Stoga je prihvaćeno tumačenje Kur'ana na osnovu hadisa kao najispravnije tumačenje koje se skupno naziva sunet, a pojedinačno tumačenje naziva se hadis.

Potreba za tumačenjem nije prestala Muhamedovom smrću, te se ovlaštenje u tumačenju prenosi na *icmâ-i ümmet*⁹⁰ to jest, prihvatilo se usaglašeno tumačenje Kur'ana od skupa učenjaka na osnovu hadisa koji glasi: naučnici su nasljednici božijih poslanika.⁹¹

Mnoga od rješenja su izvedena putem analogije, odnosno, kada se nepredviđeni slučaj podvodi pod postojeće propise, ako za to govore isti razlozi, pa je ovaj postupak uzet kao četvrti bitan izvor šerijatskog prava pod imenom kijas.⁹²

89. Begović M: *Pravo u islamu*. Prilozi za orijentalnu filologiju XXLV (1974) Sarajevo 1976., str. 143.

90. Isto. str. 143.

91. Begović M: *Šerijatsko bračno pravo* (sa kratkim uvodom u izučavanje šerijatskog prava), Beograd 1936, str. 12.

92. Isto. str. 12.

U vezi sa tim ko može i kako treba tumačiti Kur'an i sunet, nastala su razna razmimoilaženja koja su dovela do stvaranja pravca i škola. Razilaženje je nastalo u tri osnovna pravca i to *suniti*, *šiiiti* i *haridžiti*.⁹³ Ova razilaženja u vezi sa organizacijom države nastala su poslije Muhamedove smrti.

Neusaglašenost u tumačenju Kur'ana i donošenja suštinskih rješenja dovelo je do trvenja, kolebanja i dilema, pa su vladari na teritorijima svojih država usvajali učenje i propise određenog pravca i škole. Vladari osmanske države usvojili su propise sunitiskog pravca u kome su opet egzistirale četiri škole,⁹⁴ pa su uz izvjesne primjedbe i ispravke u primjeni prihvatili hanefijsku školu. I u samoj sunitijskoj školi su nastajala različita tumačenja propisa od pojedinih pravnikâ. Vladari su izdavali naredbe da se sudovi i državni organi moraju pridržavati pisanog djela jednog od pravnikâ.⁹⁵

U primjeni šerijatsko pravo je bilo suštinski prisutno sa svojim načelima, posebno načelom koji priznaje evoluciju prava i načelom o prihvatanju običajnog prava, što je bitno utjecalo na uslove nastanka i razvitka osmanske države i njenog klasnog karaktera. U direktnoj primjeni, šerijatsko pravo se očitovalo u razrješavanju pravno-imovinskih sporova. Praznine u pojedinim pitanjima i sporovima popunjavali su osmanski vladari svojim zakonima, kanunima. Pošto je šerijatsko pravo prožimalo društvene procese i praksu, normalno je njegovo prisustvo na dokumentima koje je izdavala centralna vlast.

Šerijatsko pravo je u direktnoj primjeni u fermanima koji rješavaju pravno-imovinske sporove muslimana, dok je u drugim slučajevima samo naglašeno rečenicom: *ako šerijatom nije drugačije određeno*. Na većini berata šerijat se samo u principu odražava. Nešto šira primjena je samo u slučajevima koji su direktno povezani sa njim.

Šerijatsko pravo nije imalo direktnog uticaja na formiranje samog berata kao diplomatske vrste. Ono se samo odražava u naraciji i dispoziciji samog dokumenta kada obrađuju pitanja vjerskog karaktera ili neku drugu temu, koja proističe iz ovog prava. U tom slučaju berat postaje sredstvo same primjene. Posebno je to primjetno u beratima o naimenovanju vjerskih lica – *riiūs*, što je sasvim opravdano. Osim toga, naracija berata daje potrebna objašnjenja o šerijatskim daćama, kao *džizji* ili *haraću* koje plaćaju svi odrasli muškarci nemuslimani.⁹⁷ Kod primjene ovoga poreza očituje se još jedna razlika između namjene izdavanja fermana i berata. Dok ferman ozakonjuje *džizju* kao šerijatsku daću, berat daje uputstva i obrazloženja u vezi s njeno n primjenom.

93. Isto, str. 14.

94. Begović M.: *Pravo u islamu*. Prilozi za orijentalnu filologiju XXIV (1974), Sarajevo 1976, str. 144.

95. Isto, str. 145.

96. Isto, str. 145.

97. Hadžibegić H: *Glavarina u osmanskoj državi*. Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja IV, Sarajevo 1960.

U odnosu na funkciju berata, njegovim poleografskim osobinama pridavala se velika pažnja. Svaki berat bio je unikat. Originali ovih povelja pisani su na papiru. Izbor i kvalitet papira zavisio je od važnosti i dostojanstva ličnosti za koju se pisao. Uglavnom su pisani na debljoj vrsti papira. Lako je zapaziti da je tekstura papira bila često uzdužnih i rijetko poprečnih linija i u obliku krugova. Ova tekstura je zavisila od sita radionice koja je proizvodila papir. Papiri su nosili vodeni znak radionice. Prema ovim znakovima došlo se do zaključka da se papir nije samo proizvodio u osmanskoj državi nego se i uvezio iz drugih država. Bili su to papiri bijele ili svijetlo-smeđe boje. Osim na ovim vrstama, berati su bili pisani na jednoj vrsti tankog papira, nešto tamnije boje.⁹⁸

Prije pisanja teksta papir se posebno pripremao. Unutrašnja strana na koju je dolazio tekst presvlačena je posebno napravljenom smjesom koja se zvala *âhâr*.⁹⁹ Smjesa je davala papiru sjaj i elastičnost, a pisanje i crtanje je teklo veoma glatko i gipko. Ova smjesa osobito je primjetna na beratima.

Vanjska strana nije bila preparirana aharom. Mogla je biti obložena svilom ili običnim platnom. Ova obloga od svile ili platna zadržala se na originalnim primjercima koji su bili korišteni za ovu radnju. Negdje je obložen cijeli dokumenat a negdje samo polovina. Kod berata kod kojih nije bila obložena cijela površina, bila je obložena samo gornja polovina prema tugri, što je i logično jer se berat motao odozdo prema gore. To je bilo praktičnije i korisnije za zaštitu teksta.

Berati su bili u obliku svitka. Drugi oblik nije postojao. Dimenzije nisu bile određene i ujednačene. Stiče se utisak da je svaka kancelarija rezala papir prema svom nahodaženju, što je opet zavisilo od ličnosti koja ga je dobivala ili pak od nekih drugih okolnosti.

Papir na poveljama većih dimenzija i raskošnijih ukrasa nije bio u jednom komadu. Lako je uočljivo da je tugra crtana na jednom, a tekst pisan na drugom komadu papira. Oba komada su tako vješto slijepljena, da je šav katkada veoma teško uočiti. Sa vanjske strane šav bi se prikrio oblaganjem platnom ili svilom, a sa unutrašnje strane prikrio bi se formulom inicijalnog protokola čije bi pisanje počelo na donjem komadu papira, da bi u laganom luku, prema gore, prešlo na gornji papir, ili dijelovi same tугre i ukrasi uz nju prelazili su sa gornjeg komada na donji i tako u izvjesnom smislu sakrivali šav. Vjerovatno da bi se dobilo na vremenu, posebno je pisan tekst na jednom komadu, a posebno je crtana tugra na drugom, da bi se komadi slijepili, a potom se završilo pisanje, ili je ovu pojavu pak uslovio nedostatak papira većih dimenzija.

Za pisanje berata upotrebljavala su se mastila raznih boja. Uglavnom je tekst pisan crnim mastilom, koje je i najpostojanije. Osim crnog, upotreb-

98. Fekete L: *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1926, str. XI.

99. Isto, str. XXIV.

ljavalo se i crveno, plavo, zeleno mastilo. Neka mastila, plava, zelena i druga, često su nepostojana, pa su njima pisani pojedini dijelovi teksta potpuno izbljedili i nestali, tako da je za dešifrovanje takvih mjesta često potrebno pribjeći tehničkim sredstvima, uz pomoć diplomatske analize.

Za ukrase, pa i samo pisanje, upotrebljavala se zlatna boja, koja se, do danas, veoma dobro održala. Primjetne su dvije nijanse zlatne boje, i to zeleno-zlatna – *yeşil altun* i žuto-zlatna – *sari altun*.¹⁰⁰ Pendža je obično pisana crnim mastilom, ali u dokumentima koji su slati u druge zemlje ispisivalo se zlatnom bojom *âb-i zer*.¹⁰¹

Tekst je pisan posebnim perom, zvanim *kamış kalem*, a šiljio se posebnim nožićem zvanim *kalem tıraş*.¹⁰² Ukrasi uz tugu i sam tekst crtani su četkicom, *kıl kalem*,¹⁰³ u raznim debljinama.

Osmanlije su za pisanje ovakvih dokumenata upotrebljavali arapsko pismo koje su prilagodili svom jeziku. To pismo upotrebljavalo se do Kemala Atatürka.

Na beratima se mogu ustanoviti tri tipa pisma. Tekst je pisan svečanim tipom *hatt-i divâni*.¹⁰⁴ Karakteristika ovoga tipa pisana je u slobodnom vezivanju slova koja se prepliću jedno sa drugim, a riječi se naslanjaju jedna na drugu. Početak jedne riječi počinje iznad sredine prethodne i lagano se spušta prema dolje. Slova su zbijena, a razmak između redova velik. Redovi idu lagano prema gore, da bi se pri kraju jako savili prema tugu. Krajnje slovo riječi na kraju reda tako je oblikovano da je bilo moguće povući crtu prema dolje, blago savijenu i do ivice papira. Ovaj produžetak je označavao završetak reda i onemogućavao dalje dodavanje slova i riječi.

Ovaj tip pisma bio je vizuelno raskošan i svečan. On posjeduje estetske vrednote, postignute posebnim oblikovanjem arapskih slova, a svojim načinom pisanja onemogućavao je krivotvorenje podataka ili dopisivanje riječi.

Svečaniji oblik ovoga tipa pisma je *divâni celisi* ili *celî divâni*,¹⁰⁵ kojim su također pisani berat. Kod ovoga oblika prazan prostor između slova ispunjen je motivima u obliku tačkica i crtica *işârât-i tezyînât*.¹⁰⁶ Na originalu berata (M. T. 1954),¹⁰⁷ redovi teksta pisani pismom *divân-î celisi* sitno su poprskani zlatnom bojom preko slova što pojačava svečani izgled.

Ukoliko je berat lenski, leno je navedeno u tekstu posebnim, finansijskim tipom pisma, za koji se upotrebljava termin *siyakat*.¹⁰⁸ To je tip pisma prilagođen svojoj svrsi, veoma sitnih i uglatih slova i brojeva, i nema dijakritičkih znakova.

100. Isto, str. XXIII.

101. Isto, str. XXIII.

102. Isto, str. XLIV.

103. Isto, str. XX.

104. Isto, str. XX.

105. Isto, str. XX. 106. Isto, str. XX.

107. Acta Turcica br. 1954, Orijentalni institut u Sarajevu.

108. Fekete L.: *Die Siyaqat Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Palseographie mit 104 Tafeln*. Akakemai Kaido, Budapest, 1955.

Pored osnovnog datuma koji se nalazi u tekstu, nalazi se i posebno ispisani datum od strane kancelarije, *târihci kalemi*, slovima tipa *dîvâni kîrmasî*.

Pismo kojim je pisana tugra je najbliže tipu za koji se upotrebljava termin *sûlüs*.¹⁰⁹ Kod ovoga tipa velika je sloboda vezivanja gdje je umjetnost orijentalne kaligrafije došla do maksimalne izražajnosti. Na luksuznim beratima tugra je pisana ili crtana zlatnom bojom. Na nekim originalima iverice slova su opertane tušem. Sama tugra je bila ukrašena ornamentiziranim cvjetovima, a u kasnijem periodu crtan je jedan kompaktan ukras, oko i iznad tugre. Kompaktnost cvjetne ornamentalne mreže postignuta je obrubom formiranim od oblikovanog lišća sa izdancima loze, koja sa tugrom predstavlja nedjeljivo jedinstvo.

Povelja se obično davala u omotu ili futroli koja je bila izrađena od debljeg papira, metala ili svilene tkanine. Ako je neko lice dobivalo unapređenje u službi, tada bi se tome licu izdavao novi berat i tom prilikom bi se mijenjala i futrola. Primjera radi, lice koje postaje vezir, dobiva berat u omotu od zelenog atlasa, a kada se tom veziru dodjeljuje položaj velikog vezira, onda mu se daje berat od bijele-svilene tkanine.¹¹⁰ Futrole od metala bile su bogato gravirane ornamentalnim ukrasima.

Jezik i stil isprave

Obrada berata kao diplomatskog dokumenta zahtijeva konstataciju da je pisan klasičnim turskim jezikom sa bogatom upotrebom arapskih i persijskih riječi, genitivnih konstrukcija i sinonimnih izraza.¹¹¹

Osjeća se uticaj i kolokvijalnog turskog jezika. Ima cijelih sintagmi uzetih iz čistog turskog jezika pa jezička građa predstavlja veoma interesantan izvor.¹¹² Sintagme iz arapskog i perzijskog svjedoče o snažnom uticaju Arapa, Perzijanaca, Velikih Seldžuka, Maloazijskih Seldžuka, Ilhanida, Mamluka i indijsko-mongolske tradicije uopće.

Potreba je usloвила kitnjast stil, ali i veoma težak u određivanju smisla. Ponekad su rečenice i izrazi dati u prenosnom značenju, bez velike konkretizacije, što stvara izvjesne poteškoće kod čitanja i prevođenja.¹¹³

Pored klasičnog turskog jezika, koji je uglavnom bio u primjeni, berati su bili pisani, ali veoma rijetko, i na drugim jezicima. Tako nalazimo berate i fermene pisane staroslovenskim, grčkim, a nekada i dvojezično. Tako je bilo ako su bili pisani za zapadno područje. Međutim, za istočno područje pisani su arapskim, persijskim, ujgurskim i drugim jezicima. Kod onih koji su pisani

109. Fekete L: *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1926, str. XVIII.

110. Üzüncarsılı. I. H. *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Türk Tarihi Kurumu yayınlarından VIII. Seri-No 16, Ankara 1948, str. 128.

111. Berat je u cijelini izdao Hamid Hadžibegić i Derviš Buturović pod nazivom *Berat hudaverdi Bosna Mehmedbega od 1593. godine*. Prilozi za orijentalnu filologiju, XII–XIII/1962–63, Sarajevo 1965, str. 151–174.

112. Berat je citiran u istom radu str. 151–174

113. Vidi isti rad, str. 151–174.

na dva jezika pisalo se tako da je jedan red teksta pisan jednim jezikom, a drugi, drugim jezikom, i tako naizmjenično.

Estetsko-likovni osvrt

Estetsko-likovnoj kompoziciji berata poklanjana je puna pažnja. Ništa što se nalazi na luksuzno opremljenom beratu nije bilo slučajno ni suvišno.

Invokacija je uvijek u vrhu bez obzira na njenu širinu. Ona je pažljivo smještena na simetrali u odnosu na ivice dužine.

Svojom ljepotom i ukrasom uz nju, tugra dominira beratom. Veličina tuge i ukrasa je u srazmjeri sa veličinom papira. Orijentalna kaligrafija arapskih slova dozvoljava savršene kreacije, pa je tugra komponovana i oblikovana do savršenstva. Čak i one tuge na beratima, koje su bez ikakvog ukrasa, djeluju impozantno. Tugra je uvijek smještena u središtu dna gornje polovine površine čitavog dokumenta, čime je pojačana psihološka impresija o funkciji i važnosti berata. Stiče se dojam da zrači svojom raskoši i moći i štiti tekst ispisan ispod nje. Osnovu ukrasa tuge čine klasični motivi koji počivaju na bazi cvjetova, lozica, rozeta, medaljona. Zavisno od vremena nastanka berata, likovni ukras može pripadati čisto klasično-orijentalno n. p. I ili baroknoj umjetnosti n. p. II (n. p. I. berati; Murata III iz 1590, A. T. 1788; Ibrahima I iz 1640–48 A. T. 7643, Čengići 9; Mehmeda IV iz 1649, A. T. 7644; Ahmeta III iz 1715, A. T. 1981)¹¹⁴ (n. p. II. berati; Mustafe III iz 1764 A. T. 3; Selima III iz 1802, A. T. 5108). Berat se mora gledati u cjelini sa tugrom, slikarskom kompozicijom uz nju i kaligrafskim rješenjem teksta. Tada se može otkriti međusobna duhovna povezanost islamske umjetnosti u cjelini, arhitekture, keramike, ćilimarstva, metala, kože i drugog.

Početno slovo nema ukrasa kao na srodnim dokumentima Evrope. Samo je elegantnim potezom izduženo do početka incijalnog protokola. Umjetnička kreacija teksta je u ravnoteži sa umjetničkim vrednotama tuge i ukrasa. Ništa ne remeti mir i dostojanstvo dokumenta.

Berati koje je izdavao beglerbeg su skromni u upotrebi boje i ukrasa. Pisani su crnim tušem. Njihova suštinska geometrijska kompozicija oponaša one koje je izdavala centralna vlast. Invokacija je i kod njih uvijek smještena u samom vrhu, na simetrali širine papira. Ona je inače bitan faktor u kompoziciji dokumenta radi postizanja psihološko-religioznog i hijerarhijskog dojma: bog, sultan, beglerbeg. Simetrala kao da određuje mjesto svemu što je ispisano i kao da čuva kompaktnost estetske harmonije. Na istoj simetrali, negdje oko polovine dokumenta, smješten je znak *podîşahîmîz* naš padišah koji u estetskom smislu asocira na tugru. Vanredno oblikovana slova u različitoj ali i sličnoj kreaciji podsjećaju na lađu sa jedrima na dva jarbola, ili na turban sa čelenkom ili na džamiju sa munarom izvedenim od slova elif, iznad kojih tri tačke stoje kao asocijacije na tri zvijezde.

114. Vidi rad Koste Hörmmana: *Diploma sultana Gazi Ahmed hana iz g. 1127 po hidžri (1714 poslije H)*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini godine 1892. (IV), Sarajevo januar-mart 1892, str. 387–389.

Tekst je asimetričan u odnosu na simetralu širine, ali je u srazmjeri sa pendžom. Ritam ispisanih redova teksta miran je i jednoličan. Pendža, *izvrnuta* tugra beglerbega koji izdaje berat, protivteža je asimetričnom tekstu i smještena je u gornji desni ugao donje polovine. Ona je skladno i lijepo kreirana, te ovim beratima daje posebnu draž. Sve ove vrednote stoje u savršenom i dostojanstvenom miru ravnoteže, sve je ukras, ornament, monument.

Kada se oči sretnu sa beratom, koji je luksuzno opremljen, one ostaju tu da se dive skladnosti i raskoši koju odaju čitav dokumenat. Nema sumnje da berat kao dokumenat posjeduje estetske vrijednosti. Svaki od ovih dokumenata predstavlja malo remek-djelo pisca teksta, a još više onoga koji je oblikovao tugu i ukras uz nju.

Berat je jedinstven, nedjeljiv. I tugra i tekst čine jednu cjelinu. Tekst je pisan u elegantnim redovima, savijenim poput galija koje plove preko površine papira. Na patinastoj podlozi još ljepše djeluju slova ispisana crnim tušem ili pisana u više boja. Potpuno je postignut sklad u odnosima boja na ispisanim radovima teksta. On je pojačan kod tipa *hatt-i divâni* krupnim tačkama zlatne boje, koje simboliziraju svečanost trenutka. Utisak je još jači kod tipa *divâni celisi*, gdje je tekst poprskan sitno-zlatnom bojom.

Ipak, tekst je uveliko zasjenjen oblikom tuge i ukrasa uz nju. Kod tuge je jedinstvo proporcija između debljine slova i sveukupne kompozicije postignuto popunjavanjem polja slova zlatnom bojom, koja je simbol moći i bogatstva onoga koji stoji iza nje. Ukras u obliku čempresa naslanja se na tugu. On sa tugrom gotovo uvijek zauzima pola površine ili je iscertan na polovici dokumenta. Njegovo polje je prekriveno ukusno oblikovanim cvjetićima ornamenta u valeru zlatne, plave ili otvoreno-ružičaste boje.

Duh orijenta, raskošnog i toplog, i jednog prohujalog vremena vojničke slave i moći, odiše sa ovog dokumenta. Gotovo da kod posmatrača izaziva žaljenje što nije očuvano više ovih prekrasnih historijskih svjedočanstava.

EVOLUCIONA SHEMA

Biti (embrionalni oblik)

- a. — javna isprava
- b. — diplomatski elementi:
  - I protokol (uvodne formule):
    - tugra
    - inskripcija (u začetku)
  - II tekst ili korpus:
    - naracija
    - dispozicija
    - finalne klauzule (preceptivna)
    - koroboracija (tugra i ime biti-a)
  - III eshatokol (završne formule)
    - datacija

Ferman

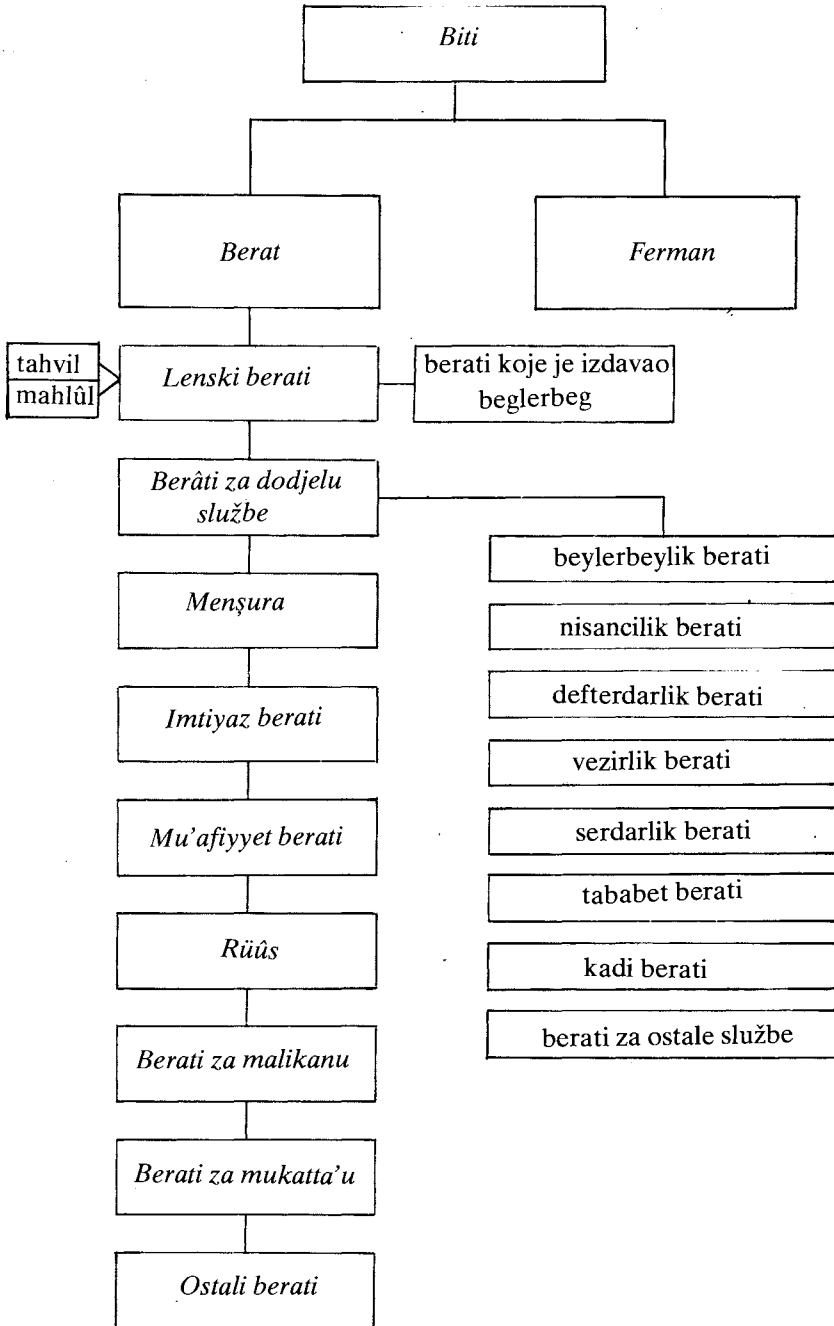
(najrazvijeniji oblik)

- a) — javna isprava
- b) — diplomatski elementi:
  - I protokol:
    - tugra
    - inskripcija
  - II tekst ili korpus:
    - naracija
    - dispozicija
    - fin. klauzule (preceptivna)
    - koroboracija
  - III eshatokol:
    - datacija
    - konskripcija

Berat

(najrazvijeniji oblik)

- a) — javna isprava
- b) — diplomatski elementi:
  - I protokol:
    - invokacija
    - tugra
  - II tekst ili korpus:
    - naracija
    - dispozicija
    - fin. klauzule (preceptivna)
    - koroboracija
  - III eshatokol:
    - datacija
    - konskripcija
    - konskripcija datacija

ZAKLJUČAK

Pojava javno-pravne isprave u razdoblju jedne države važan je faktor za izučavanje društvenih, ekonomskih i drugih odnosa datog perioda. S obzirom da berat predstavlja materijalni medij informacija u kome se ogledala historijska stvarnost toga vremena, nije potrebno isticati njegovu važnost za proučavanje historijskih zbivanja, društveno-političkih promjena, karakteristika ovog klasnog poretka i svih drugih odnosa i zbivanja u vremenu egzistencije osmanske države.

Berat nije nastao slučajno. On je historijska potreba tog društveno-političkog, klasnog, sistema.

Pošto je diplomatika pomoćna historijska znanost koja vlastitom kritičkom metodom utvrđuje vrijednost isprave kao historijskog svjedočanstva, diplomatičari evropskog feudalnog sistema izveli su niz definicija za diplomu i ispravu. Posmatrajući berat kroz prizmu diplomatike evropskog feudalnog sistema i svjesno zanemarujući razlike u odnosu na osmanski možemo mu odrediti podudarnost.

Tako, prema definicijama Teodora Sickela u uvodu djelu *Acta regum et imperatorum Caronilorum* i Cesare Paoli-a u djelu *Diplomatika*, berat bi pripao općoj diplomatskoj grupi isprava. Nadalje, prema francuskom diplomatičaru Jean-u Mobillonu, koji javnu ispravu definiše kao *diplomu*, podrazumijevajući ispravu izdanu u svečanom obliku, koju izdaju visoki feudanci i sam vladar, berat je neosporno diploma. Kako diplomatičari Zapadne Evrope, u širem smislu, razvrstavaju isprave u tri skupine; *mandata, epistulea i acta*, berat bi po svojim osobenostima pripadao skupini pod nazivom *mandata*.

U razvoju zapadnoevropske diplomatike, znanstvenici su utvrdili konstantne unutrašnje i vanjske karakteristike koje služe kao kriterij za određivanje historijske diplomatske autentičnosti. Pod pretpostavkom da berat ima funkcionalnu podudarnost sa javnom ispravom nastalom u zapadnom feudalnom sistemu, u reguliranju feudalnih odnosa, on je podvrgnut kritičkom posmatranju kroz utvrđene unutrašnje konstante diplome nastale na Zapadu. Analiza je potvrdila ovu funkcionalnu podudarnost i dovela do niza drugih bitnih zaključaka.

Prije svega, utvrđeno je da je razvoj berata pratio uporedno razvoj društvenih, klasno-feudalnih odnosa u osmanskoj državi. Utvrđujući konvencionalne dijelove unutrašnje građe embrionalnog oblika vitalne isprave pod imenom *biti*, utvrđuje se njegova funkcionalna mnogostrukost. Sa daljim razvitkom klasno-posjedovnih odnosa, iz *biti*-a evoluiraju dva komplementarna oblika dokumenta, berat i ferman koji dostižu svoje razvojne forme u XVI stoljeću. Vertikalnim poređenjem po konstantama zapadnoevropske diplomatike utvrđuju se konstantni konvencionalni dijelovi i berata i fermana.

Prateći razvoj berata u korelaciji sa društvenim i historijskim promjenama od njegovog nastajanja kroz čitav period njegova egzistiranja, sagledavaju se posjedovni feudalni odnosi, njihov razvojni put od jačanja do deformacija i slabljenja, kako klasno posjedovnog timarskog sistema, tako i osmanske feudalne države.

Mada ova radnja dokazuje fundamentalnost berata kao javno-pravne isprave, a usporedbom sa javnopravnom ispravom društveno-političkog feudalnog sistema Zapadne Evrope ima izvjesnih podudarnosti po svoj suštinskoj funkciji, ipak je on produkt društvenih feudalnih odnosa nastalih na Bliskom istoku u specifičnim uslovima pod uticajem islama i šerijatskog prava.

Rezultat rada bi bio nepotpun ako bi se izostavila paleografska obrada ove isprave i svega što je čini takvom. Vanjskim osobinama i estetskom izgledu berata, kao javne isprave, poklanjana je velika pažnja. Tako, paleografska obrada ovog dokumenta zaokružuje cijelinu ove radnje.

BERAT KAO DIPLOMATIČKA VRSTA U TURSKOJ ARHIVISTICI

R e z i m e

Ovaj rad predstavlja skraćenu magistarsku dizertaciju odbranenu na Sveučilištu u Zagrebu 1977. godine u kojoj se daje kritičko posmatranje berata kao diplomatske vrste i njegovo potpuno ekspliciranje.

Radnja počinje kratkim uvodom u kome je data odmjerena i vrlo pregnantna slika državnog i društvenog sistema Osmanske Države uz povlačenje razlike između osmanskog feudalizma sa jedne strane i evropskog feudalizma sa druge strane.

Početno poglavlje obuhvata slijedeće:

a) osvrt na dosadašnji rad na beratu, ocjenjivanje problema i rezultata ne samo sa gledišta nauke nego i društvene prakse i konstatovanje da je rad na prikupljanju i sistematiziranju diplomatske građe počeo još u klasičnoj osmanskoj epohi,

b) kratka slika nastanka i razvitka timarskog lena i u vezi s tim evolucija berata kao vitalne isprave kojom se reguliraju prava posjednika lena na uživanje timara. Embriionalni oblik berata je *biti* – pismeno, a sa razvitkom timarskog lena i učvršćivanjem državne zemlje *erazi miri*, *biti* prerasta u *berat* koji dostiže u 16 stoljeću svoju klasičnu formu. Kao posljedica unutrašnje korelacije između berata i fermana, koji se u oblasti posjedovanih odnosa i društveno vojnih i drugih funkcija za koje se dobivaju međusobno kompletiraju, nije slučajno da se te dvije isprave dijelovima svoga sadržaja podudaraju ili međusobno približavaju. Zato se smatralo potrebnim da se obradi i diplomatska strana fermana i utvrde razlike i sličnosti između berata i fermana;

c) utvrđivanje da se, shodno evoluciji klasno-posjedovanih odnosa osmanskog feudalizma u našim zemljama, prije svega u Bosni, sadržaj i odredba berata mijenjaju u tom smislu da se do kraja 16. stoljeća berat koji se odnosi na naše zemlje u svom razvoju kreće u granicama općeg klasičnog prototipa berata, a nakon što je uspostavljena ustanova odžakluk-timara u Bosni sadržaj i odredbe berata se modifikuju tako da odgovaraju promjenom stanju stvari.

Dalji tok radnje obrađuje *biti* kao diplomatsku ispravu i analizom se utvrđuje njena fraktura i njeni osnovni dijelovi.

Dalje se prelazi na berat. Najprije se daje analiza i ilustracija diplomatskih dijelova berata počevši od invokacije do finalnih klauzula, zatim se daju vrste berata, sa karakteristikama za svaku od njih s obzirom na predmetni sadržaj i formu. Osnovna podjela tematičkog berata određena je činjenicom da je njegovom izdavanju prethodila *tezkira* kod većih lena, odnosno da takve *tezkire* nije bilo kod manjih lena, pa se terminološki jedna vrsta timarskog berata zvala *tezkirelü berati* a druga *teskiresüs berati*.

U poglavlju berat kao javna isprava, raspravlja se pitanje da li je berat u načelu javna ili može biti i privatna isprava. Ovo se pitanje postavlja zbog toga što *tezkirelü berat* izdaje centralna uprava, a *tekiresüz berat* beglerbeg. Po podjeli modernih zapadnih diplomata, prva vrsta berata je javno-pravna isprava, a druga bi po njima trebala da bude privatno-pravna isprava. Međutim, uzimajući u obzir da se ovo pitanje postavlja prvi put u ovoj radnji i usljed razlika u feudalnim odnosima i samim vladajućim klasama između zapadnog i osmanskog feudalizma utvrđuje se mjesto ovoga berata i on se svrstava u javno-pravne isprave.

Zatim je vršena diplomatska analiza fermana, iako on nije izravno predmet ove radnje, da bi se u diplomatskom smislu utvrdila podudarnost i razlike između fermana i berata pa se u rezultatu takvog postupka dobiva jasna slika i određena koncepcija berata kao diplomatske isprave.

Razmatrano je pitanje berata u smislu činjenice da je vladajuće pravo u osmanskoj državi bilo vjersko muslimansko pravo, *šariat*. Pošto je uz šeriatsko pravo postojao specifičan oblik laičkog prava zvanog *örf-u adet*, to su obje vrste prava morale naći svoga izraza i u beratu. Pri tome treba istaći da laičko pravo može održavati svoje odredbe samo pod uslovom da nije u flagrantnoj protivurječnosti sa šeriatskim pravom.

U izlaganju o paleografskim osobinama berata opisuje se papir na kom je pisan berat i sve radnje koje tome prethode u smislu tehničke pripreme papira, zatim mastila, sredstva pisanja i tipovi pisma. Izlaganje se završava time kako je putem faltprodukata berat dobivao izgled svitka koji je pohranjivan u posebne futrole.

Dva zadnja poglavlja posvećena su jeziko-slovnoj, stilskoj i estetsko-likovnoj analizi berata.

Rad se završava zaključkom u kome su izneseni rezultati do kojih se došlo u ispitivanju berata i u kome su sintetizirani osnovni stavovi o beratu kao javno-pravnoj ispravi.

Izborom ove teme postojala je realna osnova da se prvi put kod nas priđe obradi ove diplomatske isprave, koja je najtješnje povezana sa razvitkom osmanskog feudalizma i timarskog sistema. Poznavanje te isprave važno je za izučavanje osmanskog perioda historije naše zemlje jer je uspostavljenjem osmanskog feudalizma i timarskog sistema berat u neku ruku zauzeo mjesto naše povelje.

THE BERAT AS A DIPLOMATIC DOCUMENT IN TURKISH ARCHIVAL MATERIALS

S u m m a r y

The present paper is a shortened version of an M. A. thesis defended at the University of Zagreb in 1977, in which a critical view of the *berat* as a diplomatic document and its full explication is given.

The paper begins with a brief introduction in which a well balanced and complete survey of the state and social system of the Ottoman State is provided, together with a description of the difference between Ottoman feudalism on the one hand, and European feudalism the other.

The opening chapter consists of three sections:

a) a review of the study of *berats* so far, evaluation of the problem and results, not only from the viewpoint of scholarship, but also of practice, and the conclusion that work on the collecting and systematisation of diplomatic materials had started as early as the classical Ottoman epoch;

b) a brief account of the beginnings and development of the *berat* as a vital document by which the rights of the *timar*-holder were regulated. The original form of *berat* was *biti* – a chit, and as the *timar* fief and the establishment of the state land, *erazi miri*, *biti* became the *berat*, which attained its classical form in the 16th century. As a result of the inner correlation between *berat* and *ferman*, which in the sphere of land-ownership relations, and social, military and other functions for which they were granted, were complementary, it is not by accident that these two documents coincided in parts of their contents, or were at least very close, therefore it was thought viable to study the diplomatic aspect of the *ferman* as well, and to establish differences and similarities between the two.

c) in accordance with the development of the class and property relations of Ottoman feudalism in these parts, primarily in Bosnia, it was established that the content and the regulations of the *berat* changed in the sense that, by the end of the 16th century, the *berat* pertaining to the Yugoslav lands had developed within the general classical prototype of the *berat*, and it was only after the institution of *odjaklik timari* had been established in Bosnia that the content and the regulations of the *berat* were modified, in order to suit the changed situation.

The present paper goes on to discuss the *biti* as a diplomatic document and by analyzing it in its entirety and in parts.

Next the *berat* is discussed. First of all an analysis and illustration of the diplomatic parts of the *berat* are given starting from invocations to the final clauses. Then the types of *berat* with the characteristics of each, with regard to their content and form, are given. The basic division of the thematic *berat* is determined by the fact that a *tezkira* preceded its issuing, when bigger fiefs were in question, while there was no such *tezira* in smaller fiefs, so that one form of the *timar berat* was called *tezkirelu berati*, and the other – *teskiresuz berati*.

In the chapter called *The berat as a public document*, the question whether the *berat*, in principle, is a public, or can also be a private document, is discussed. The question is discussed because the *tezkirelu* was issued by the central administration, while the *teskiresuz* was issued by the *beylerbey*. According to the classification of modern Western diplomatists, the former kind of *berat* was a public document, while the latter was supposed to be a private legal document. However, taking into consideration the fact that this problem has arisen for the first time in this paper, as well as because of the differences between feudal relations and the ruling classes of Western-type and in Ottoman feudalism, the part that this *berat* played is established, and it is classified as a public, legal document.

Diplomatic analysis of the *ferman* follows, although the *ferman* is not the direct subject of this paper, in order to establish, in the diplomatic sense, similarities and differences between *ferman* and *berat*. As a result of this procedure a clear picture and a definite conception of the *berat* as a diplomatic document is obtained.

The *berat* is discussed in the light of the fact that the ruling law in the Ottoman state was the religious Moslem law, the *sharia*. Since along with the *sharia* law, a specific form of common law, called *orf-u adeti* existed, both kinds of law also had to be included in the *berat*. At this point, it must be emphasized that the common law could maintain its regulations only if it was not in glaring contradiction with the *sharia* law.

In the discussion of the paleographic characteristics of the *berat*, the paper, on which the *berat* was written, and all the technical preparations concerning paper, ink, writing tools, and the types of calligraphy are described. The paper ends with a description of the *berat*, which at the end became a scroll, and was kept in a special cover.

The two last chapters are devoted to a linguistic-caligraphic, stylistic and aesthetic analysis of the *berat*.

The paper ends with a conclusion in which the obtained results of the study of the *berat* are shown, and in which basic opinions concerning the *berat* as a public and legal document are synthesized.

The choice of this topic has, for the first time in Yugoslavia, made possible a real basis for the study of this diplomatic document, which is most closely connected with the development of Ottoman feudalism and the *timar* system. Thorough knowledge of the document is important for the study of the Ottoman period of the history of Yugoslavia, for by the establishment of the Ottoman feudalism and the *timar* system, in a way, took the place of the charter that had existed before Turkish times.